

הסוגיא השביעית – דוד (ג ע"ב - ד ע"א)

- [1] תנו רבנן: ארבע משמרות הוי הלילה, דברי רבי.
א. ברייתא דין בה
- [2] ר' נתן אומר: שלש.
- [3] מאי טעמא דר' נתן? [4] דכתיב: ויבא גדעון ומאה איש אשר אתו בקצה המחנה ראש האשמורת התיכונה (שופטים ז יט).
- [5] תנא: אין תיכונה אלא שיש לפניה ולאחריה.
- [6] ורבי, מאי תיכונה?
- [7] אחת מן התיכונה שבתוכונות.
- [8] ור' נתן, מי כתיב תיכונה שבתוכונות? תיכונה כתיב!
- [9] מאי טעמא דרבי?
- [10] א"ר זריקא א"ר אמי א"ר שמעון בן לקיש כן צריך לומר. בדפוסים: יהושע בן לוי : כתוב אחד אומר חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך (תהלים קיט סב), וכתוב אחד אומר קדמו עיני אשמורות (תהלים קיט קמה). הא כיצד? ארבע משמרות הוי הלילה.
- [11] ור' נתן סבר ליה כרבי יהושע, דתנן, ר' יהושע אומר: עד שלש שעות, שכן דרך מלכים לעמוד בשלש שעות. שית דליליא ותרתי דיממא, הוה להו שתי משמרות.
- [12] רב אשי אמר: משמרה ופלגא נמי משמרות קרי להו.
- [13] ואמר רבי זריקא אמר רבי אמי אמר רבי שמעון בן לקיש כן צריך לומר. בדפוסים: יהושע בן לוי : אין אומרין בפני המת אלא דבריו של מת.
- [14] אמר רבי אבא בר כהנא: לא אמרן אלא בדברי תורה, אבל מילי דעלמא לית לן בה.
- [15] ואיכא דאמרי, אמר רבי אבא בר כהנא: לא אמרן אלא [אפילו] בדברי תורה, וכל שכן מילי דעלמא.
- [16] ודוד, בפלגא דליליא הוה קאי? מאורתא הוה קאי, דכתיב: קדמתי בנשף ואשועה (תהלים קיט קמו)! [17] וממאי דהאי נשף אורתא הוא? [18] דכתיב: בנשף בערב יום באישון לילה ואפלה (משלי ז ט).
- [19] אמר רב אשועיא אמר רבי אחא: הכי קאמר (דוד): מעולם לא עבר עלי חצות לילה בשינה.
- ג. קושיא על מסקנת הדין בחלק א ושלושה תירוצים

[20] רבי זירא אמר: עד חצות לילה היה מתנמנם כסוס, מכאן ואילך היה מתגבר כארי.

[21] רב אשי אמר: עד חצות לילה היה עוסק בדברי תורה, מכאן ואילך בשירות ותשבחות.

[22] ונשף אורתא הוא? הא נשף צפרא הוא, דכתיב: ויכם דוד מהנשף ועד הערב למחרתם (שמואל א ל יז). מאי לאו מצפרא ועד ליליא?

ד. משמעות המילה "נשף"

[23] לא. מאורתא ועד אורתא.

[24] אי הכי, לכתוב מהנשף ועד הנשף או מהערב ועד הערב!

[25] אלא אמר רב אשי כן צריך לומר. בדפוסים: רבא : תרי נשפי הוו. נשף ליליא ואתי יממא, נשף יממא ואתי ליליא.

[26] ודוד, מי הוה ידע פלגא דליליא אימת? [27] השתא משה רבינו לא הוה ידע, דכתיב: כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים (שמות יא ד), מאי כחצות? אילימא דאמר ליה קודשא בריך הוא כחצות, מי איכא ספיקא קמי שמיא? אלא דאמר ליה (למחר) בחצות (כי השתא), ואתא איהו ואמר כחצות, אלמא מספקא ליה. ודוד הוה ידע?

ה. קביעת אמצע הלילה על ידי דוד ומשה

[28] דוד סימנא הוה ליה, [29] דאמר רב אחא בר ביזנא אמר רבי שמעון חסידא: כנור היה תלוי למעלה ממטנו של דוד. וכיון שהגיע חצות לילה, בא רוח צפונית ונושבת בו ומנגן מאליו. מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר. כיון שעלה עמוד השחר, נכנסו חכמי ישראל אצלו. אמרו לו: אדונינו המלך! עמך ישראל צריכין פרנסה. אמר להם: לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו: אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו. אמר להם: לכו ופשטו ידיכם בגדוד. מיד יועצים באחיתופל ונמלכין בסנהדרין ושואלין באורים ותומים.

[30] אמר רב יוסף: מאי קרא? (דכתיב:) ואחרי אחיתפל בניהו בן יהוידע ואביתר ושר צבא למלך יואב (דברי הימים א כז לד). אחיתופל זה יועץ. וכן הוא אומר: ועצת אחיתפל אשר יעץ בימים ההם כאשר ישאל (איש) בדבר האלהים (שמואל ב טו כג). בניהו בן יהוידע זה סנהדרין, ואביתר אלו אורים ותומים. וכן הוא אומר: ובניהו בן יהוידע על הכרתי ועל הפלתי (שמואל ב ח יח). ולמה נקרא שמם כרתי ופלתי? כרתי – שכורתים דבריהם, פלתי – שמופלאים בדבריהם. ואחר כך: שר צבא למלך יואב.

[31] אמר רב יצחק בר אדא, ואמרי לה אמר רב יצחק בריה דרב אידי: מאי קרא? עורה כבודי עורה הנבל וכנור אעירה שחר (תהלים נז ט).

[32] רבי זירא אמר: משה לעולם הוה ידע ודוד נמי הוה ידע. [33] וכיון דדוד הוה ידע, כנור למה ליה? [34] לאתעורי משנתיה. [35] וכיון דמשה הוה ידע, למה ליה למימר כחצות? [36] משה קסבר שמא יטעו אצטגניני פרעה ויאמרו משה בדאי הוא, [37] דאמר מר: למד לשונך לומר איני יודע, שמא תתבדה ותאחז.

[38] רב אשי אמר: בפלגא אורתא דתליסר נגהי ארבסר הוה קאי. והכי קאמר משה לישראל: אמר הקדוש ברוך הוא: למחר, כחצות הלילה כי האידנא, אני יוצא בתוך מצרים.

ו. דרשות נוספות הקשורות בדוד המלך

[39] לדוד שמרה נפשי כי חסיד אני (תהלים פו ב). לוי ורבי יצחק, חד אמר: כך אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, לא חסיד אני? שכל מלכי מזרח ומערב ישנים עד שלש שעות, ואני חצות לילה אקום להודות לך. ואידך, כך אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, לא חסיד אני?

שכל מלכי מזרח ומערב יושבים אגודות אגודות בכבודם, ואני, ידי מלוכלכות בדם ובשפיר ובשליא כדי לטהר אשה לבעלה. ולא עוד, אלא כל מה שאני עושה אני נמלך במפיבשת רבי, ואומר לו: מפביבשת רבי, יפה דנתי? יפה חיבתי? יפה זכיתי? יפה טהרתי? יפה טמאתי? ולא בושתי.

[40] אמר רבי יהושע בריה דרב אידי: מאי קרא? ואדברה בעדתיך נגד מלכים ולא אבוש (תהלים קיט מו).

[41] תנא: לא מפביבשת שמו אלא איש בשת שמו. ולמה נקרא שמו מפביבשת? שהיה מבייש פני דוד בהלכה. לפיכך זכה דוד ויצא ממנו כלאב.

[42] ואמר רבי יוחנן: לא כלאב שמו אלא דניאל שמו. ולמה נקרא שמו כלאב? שהיה מכלים פני מפביבשת בהלכה. ועליו אמר שלמה בחכמתו: בני אם חכם לבך ישמח לבי גם אני (משלי כג טו). ואומר: חכם בני ושמח לבי ואשיבה חרפי דבר (משלי כו יא).

[43] ודוד, מי קרי לנפשיה חסיד? והכתיב: לולא האמנתי לראות בטוב ה' בארץ חיים (תהלים כו יג), ותנא משמיה דרבי יוסי: למה נקוד על לולא? אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבוננו של עולם, מובטח אני בך שאתה משלם שכר טוב לצדיקים לעתיד לבוא, אבל איני יודע אם יש לי חלק ביניהם אם לאו,

[44] שמא יגרם החטא.

[45] כדרבי יעקב בר אידי. דרבי יעקב בר אידי רמי: כתיב והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך (בראשית כח טו), וכתיב ויירא יעקב מאד (בראשית לב ח). אמר: שמא יגרם החטא.

[46] כדתניא: עד יעבר עמך ה' עד יעבר עם זו קנית (שמות טו טז). עד יעבר עמך ה' – זו ביאה ראשונה. עד יעבר עם זו קנית – זו ביאה שניה. מכאן אמרו חכמים: ראויים היו ישראל ליעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע בן נון, אלא שגרם החטא.

מסורת התלמוד

[2-1] תוספתא ברכות א א, עמ' 1; ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד. [4-3] תוספתא וירושלמי שם. [5] תוספתא שם. [7] ירושלמי שם, בשם רבי הונא. [8] ירושלמי שם, בשם רבי מנא. [10] ירושלמי שם. [11] השווה להלן, פיסקא [39]; ירושלמי שם; פסיקתא דרב כהנא ז ד. דתנן ר' יהושע אומר... לעמוד בשלש שעות משנה ברכות א ב. [14] בדברי תורה השווה ירושלמי ברכות ג א, ו ע"ב ("אין שואלין הלכה לפני מטתו של מת"). [19] השווה ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד ("לא הוה ארחא אתיא ומשכה לדוד דמיך"). [27] השווה מכילתא דפיסחא יג. [31-29] בבלי סנהדרין טז ע"א-ע"ב. [29] כנור היה תלוי ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד; פסיקתא דרב כהנא ז ד; מדרש תהלים כב, נז, קח; איכה רבה ב. [36] השווה מכילתא דרשב"י לשמות יב כט. [37] דרך ארץ זוטא ג ג. [38] השווה התרגום המיוחס ליונתן לשמות יא ד. [39] שכל מלכי מזרח ומערב ישנים עד שלש שעות משנה ברכות א ב. השווה לעיל, פיסקא [11], וציונים שם. ידי מלוכלכות בדם השווה דברי הימים א כב ח. [41] אלא איש בשת שמו צריך לומר אלא מרי בעל שמו. ראה דברי הימים א ט מ. [42] אלא דניאל שמו ראה דברי הימים א ג א. שהיה מבייש פני דוד בהלכה השווה עירובין ג ע"ב ורש"י שם, ד"ה למפביבשת. [43-46] מכילתא עמלק ב. [43] נקוד על לולא מסורה שם.

רש"י

קדמו עיני אשמורות אלמא חצות לילה שהיה דוד עומד, שתי משמרות יש בהם. ורבי נתן אמר לך האי קדמו עיני אשמורות דקאמר דוד, קדמו לשאר מלכים קאמר, שדרכן לעמוד בשלוש שעות ביום בתחילת שעה שלישית. שית דליליא חצות לילה היו שש שעות ותרתי דיממא ששאר מלכים ישנים, הווי להו תרתי משמרות של שמונה שעות. אלא לדבר הלכה אסור לספר לפניו, שהכל חייבין לספר בהן והמת דומם, והווי ליה לועג לרש חרף עושהו (משלי יז ה). אבל מילי דעלמא שאין גנאי למחריש בהן, לית לן בה. **מאורתא** מתחלת הלילה. **בנשף** בערב יום בהעריב היום קרוי נשף. הכי קאמר קרא דחצות לילה. מעולם לא עבר עלי חצות לילה בשינה שקודם לכן הייתי עומד. **מתנמנם כסוס** עוסק בתורה כשהוא מתנמנם, כסוס הזה שאינו נרדם לעולם אלא מתנמנם ונעור תמיד. **בשירות ותשבחות** והכי מפרש בההוא קרא להודות לך וגו'. למחרתם ליום מחרת של חנייתם שם. הכי גרסינן: אי הכי לכתוב מהנשף ועד הנשף או מהערב ועד הערב, אלא אמר רב אשי: תרי נשפי הוו. נשף יממא קפץ ועלה כמו לנשוף מדוכתיה (מגילה ג ע"א) וכמו האי בוקה דאטמא דשף מדוכתיה טרפה (חולין מב ע"ב). ואתה איהו ואמר כחצות לפי שלא היה יודע לכיין השעה ולהעמיד דבריו בשעת המאורע. **כנור היה תלוי למעלה ממטתו** ונקביו לצד צפון. **כיון שהגיע חצות הלילה, רוח צפונית מנשבת בו**. דאמר מר (בבא בתרא כה ע"א): ארבע רוחות מנשבות בכל יום ויום. שש שעות ראשונות של יום מנשבת רוח מזרחית מהלוך החמה, ושש אחרונות רוח דרומית. ובתחלת הלילה רוח מערבית, ובחצות הלילה רוח צפונית. **אין הבור מתמלא מחוליתו** העוקר חוליא מבור כרוי והזור ומשליכו לתוכו, אין מתמלא בכך. אם כאן, אם אין אתה מכין לעניים שבנו מזונות ממקום אחר, אין אנו יכולים לפרנסם משל עצמנו. יועצים באחיתופל איזה הדרך ילכו והיאך יציבו מצב ומשחית וטכסיסי מארב מלחמה. **ונמלכין בסנהדרין** נוטלין מהם רשות כדי שיתפללו עליהם. **ושואלין באורים ותומים** אם יצליחו. הכי גרסינן **מאי קרא ואחרי אחיתופל בניהו בן יהוידע ואביתר ושר צבא למלך יואב**, אחיתופל זה יועץ. **ובניהו בן יהוידע** זה סנהדרין שהיה אב בית דין. **וכן הוא אומר ובניהו בן יהוידע על הכרתי ועל הפלתי ראשון וקודם להם**, שבתחילה נוטלים רשות, ואחר כך שואלים אם יצליחו. **ואביתר** אלו אורים ותומים שכל ימי דוד היה נשאל באביתר, עד מלחמת אבשלום, ששאל אביתר ולא עלתה לו ושאל צדוק ועלתה לו, כדאמרין בסדר עולם, ונסתלק אז מן הכהונה. **שכורתים את דבריהם** שאומרים דברים קצובים וגמורים, שלא יפחתו ולא יוסיפו. **שר צבא למלך יואב** להוליך אנשי המלחמה. **מאי קרא** דכנור היה תלוי למעלה ממטתו ומעוררו. **עורה כבודי** אל תתכבדי בשינה כשאר מלכים. **אעירה שחר** שאר מלכים השחר מעוררן, ואני מעורר את השחר. **שמא יטעו אצטגניני פרעה** אם אני יודע לכיין השעה, הם אינם יודעים לכיין השעה, וקודם שיגיע חצות יהו סבורים שהגיע ועדיין לא באה המכה ויאמרו משה בדאי הוא. הלכך טוב לאחוז לשון איני יודע. דאמר מר במסכת דרך ארץ. **ותאחז תהא נאחז ונכשל בדבריך. תליסר נגהי ארביסר** ליל שעבר שלשה עשר ולמחרת יגיע ארבעה עשר. **ידי מלוכלכות בדם** שהנשים מראות לו דם נדה אם טמא אם טהור, שיש מראות דם טהור באשה. **ובשפיר** הוא עור הולד, שהעצמות והגידים והבשר נצורים בתוכו. **ויש שפיר** שהאשה יושבת עליו ימי טומאה וימי טהרה. ואי זה? זה המרוקם. ובמסכת נדה (כד ע"ב) מפרש לה, **ויש שפיר** מלא מים ודם שאינו חשוב ולד לישב עליו טומאת יולדת וימי טהרתה. **ובשליא** דתנן (שם כו ע"א): אין שליא בלא ולד, והוא כמין לברש שהולד שוכב בתוכה. וקורין ושטי"דור בלע"ז. ותניא (שם): אין שליא פחותה מטפת, ותחלתה כחוט של ערב וסופה כתרומוס, והיו מביאין אותה לפניו לראות אם יש בה כשיעור ואם עשויה כדת שליא שנחזיקנה שהיה ולד בתוכה ונמוח ותשב עליו ימי טומאה וטהרה אם לאו. זכיתי וחייבתי שייך בדיני ממונות ודיני נפשות. טמאתי וטהרתי בהלכות טומאה וטהרה. **מפיבשת** [מפי בשת] בדברי הלכה היוצאין מפיו היה בושת לרוד, שפעמים שהיה טועה והוא אומר לו טעית. לפיכך בזכות שהיה דוד מקטין עצמו, **זכה ויצא ממנו כלאב**. אלא דניאל שמו במקום אחד אומר (שמואל ב ג א): ומשנהו כלאב לאביגיל אשת נבל וגו', ובמקום אחר אומר: והשני דניאל לאביגיל, בדברי הימים (א ג א). שהיה מכלים פני מפיבשת כל אב, מכלים הרב שהיה אב בהוראות. **לולא האמנתי לראות בטוב ה'** כבר טרדוני מיראתך, כמו שנאמר: כי גרשוני היום מהסתפח בנחלת ה' לאמר לך עבוד וגו' (שמואל א כו יט). **נקוד על לולא** לדרוש את הנקודה שהיא ממעטת את משמעות הכתוב, לומר שלא דבר ברור היה לו לראות בטוב ה', לולא לשון אם לא, כמו לולי אלהי אבי וגו' היה לי (בראשית לא). **שמא יגרום החטא תירוצא** הוא: לעולם מוחזק בידו שהוא חסיד, וזה שספק בידו אם יראה בטוב ה', לפי שהיה ירא שמא יחטא ויגרום החטא מלראות בטוב. **ויירא יעקב שמא** אחר הבטחה חטאתי, וכדתניא שהחטא גורם שאין ההבטחה מתקיימת. **ביאה ראשונה** שבאו בימי יהושע. **ביאה שנייה** כשעלו מגלות בבל בימי עזרא ראויים היו ליעשות להם נס לבוא ביד רמה. אלא שגרום החטא ולא הלכו אלא ברשות כורש, וכל ימי מלכי פרס נשתעברו להם לכורש ולאחשורוש ולדריוש האחרון.

תקציר הסוגיא

סוגיא זו עוסקת במספר נושאים המסתעפים זה מזה. משנה ברכות א א מזכירה את האשמורה הראשונה, וחלק א בסוגיין פותח בברייתא אשר בה מחלוקת בעניין מספר האשמורות בלילה: "ארבע משמרות הוי הלילה, דברי רבי. רבי נתן אומר: שלוש". (כפי שהעירו חוקרים רבים, דעתו של רבי נתן משקפת את הנוהג המקראי וזה של המזרח הקדום, בעוד שחלוקתו של רבי היא זו של הרומאים והצבא הרומי.) האמוראים נושאים ונותנים בדעות אלו בחלק א, ומנסים ליישבן עם העדות המקראית. המילה האחרונה שמורה לרב אשי, המגן על עמדת רבי נתן. רב אשי טוען שניתן לכנות גם אשמורה וחצי "אשמורות", לכן אפשר לטעון שדוד המלך קם בחצות הלילה כדי להודות לה' (תהלים קיט סב), וזמן זה מתואר כ"אשמורות" לפנות בוקר (תהלים קיט קמח), על אף שמדובר באשמורה וחצי בלבד אליבא דרבי נתן. תוך כדי הדיון בחלק א מובאת מימרא של רבי זריקא בשם ריש לקיש (בדפוסים: בשם רבי יהושע בן לוי). חלק ב כולל מימרא נוספת של רבי זריקא בשם ריש לקיש (או רבי יהושע בן לוי) בנושא אחר: אמירת "דברים של מת" בהספד, ודיון בה. ככל הנראה מובא חלק ב כאן משום ששתי המימרות של רבי זריקא הגיעו לבבל יחד, בתור קובץ.

כל אחד מן החלקים ג, ד, ה עוסק בהסתעפות אחרת של עמדת רב אשי שבסוף חלק א שלפיה דוד קם בחצות. בסוף כל אחד מחלקים אלו מובאת מימרא אחרת של רב אשי, המצדיקה את עמדתו. בסוף חלק ג מסיק רב אשי מתהלים קיט קמו שדוד היה ער גם בתחלת ה"נשף" (= לילה), אך לפני חצות עסק בתורה, ולאחר חצות בשירות ובתשבחות. בסוף חלק ד מעיר רב אשי שנשף יכול לציין הן לילה הן יום, ובכך מתרץ סתירה בין תהלים קיט קמו לבין שמואל א ל יז. בסוף חלק ה מגן רב אשי על הרעיון שלפיו דוד ידע לחשב את חצות הלילה בדיוק, אף על פי שמשמות יא ד משמע שאפילו משה רבנו לא הצליח בכך; רב אשי מציע פירוש חדש לשמות יא ד. חלק ו בסוגיין הוא אוסף אגדות על דוד המלך, שהראשונה שבהן עוסקת אף היא בשעת הקימה של דוד המלך בחצות.

מבנה זה של הסוגיא (שרוב חלקיה מסתיימים במימרא של רב אשי, ומכלול המימרות הללו מצדיק עמדה עקרונית אחת) מצביע על רב אשי כעל האחראי לסוגיא במתכונתה הסופית. מקבילות לחומר התנאי והאמוראי בסוגיא שלנו שקדם לרב אשי, ואשר ממנו עיבר רב אשי את הסוגיא, מצאנו בדרשה לפסח שהשתמרה בפסיקתא דרב כהנא ובפסיקתא רבתי, ובסוגיא המקבילה לסוגיא שלנו בירושלמי ברכות א א, ב ע"ד. מניתוח החומר עולה שהסוגיא שקדמה לרב אשי היתה במקורה דרשה (ארץ ישראלית?) לתהלים קיט סב, דרשה הדומה בתכניה לדרשה לפסח שבפסיקתות. הדרשה העומדת בבסיס הסוגיא שבבבלי קדמה לסוגיא שבירושלמי, והסוגיא שלנו והסוגיא שבירושלמי מהוות שתייהן פיתוחים עצמאיים לדרשה קדומה זו. ניתן להצביע על מניעים והליכים שהביאו לשינויים שבין סוגיות אלו: בין היתר מושפעת הסוגיא בירושלמי השפעה משנית מן הדרשה לפסח שהשתמרה בפסיקתות, והיא מוטית לטובת עמדת רבי, בעוד שבבבלי מצדיק רב אשי את עמדת רבי נתן, ונקודת הכובד היא לצד עמדת רבי נתן. הן בירושלמי הן בבבלי מצאנו את האגדה בעניין כינור דוד המלך התלוי ליד מיטתו, ובפירוש אנו עוסקים גם בתולדותיה של אגדה זו.

מבנה הסוגיא ומהלכה

סוגייתנו עוסקת בכמה עניינים המסתעפים זה מזה. היא פותחת בברייתא שבה מחלוקת רבי ורבי נתן בעניין חלוקת הלילה למשמרות [2-1] ודיון בברייתא זו (א [12-3], ג), כשאגב דיון זה מובאת מימרא בעניין שונה לגמרי מפי רבי זריקא בשם רבי אמי בשם ריש לקיש,¹ הקוטעת את הדיון בנושא הראשי (ב). כמה אלמנטים בדיון במחלוקת רבי ורבי נתן זוכים לאחר מכן לטיפול עצמאי מקיף: משמעות המילה המקראית "נשף" נידונה בחלק ד משום שהיא מופיעה באחד הפסוקים המובאים בדיון בברייתא בעניין האשמורות [16]; אגדות בעניין סדר יומו של דוד המלך וקביעת

שעת חצות הלילה על ידו ועל ידי משה רבינו מובאות בחלק ה, משום ששעות השכיבה והקימה של דוד המלך מוזכרות בפיסקאות [10-12] שבחלק א, בדיון במשמעות המילה "אשמורה", ובחלק ג. אגב כך מובאות אגדות אחרות על דוד המלך (ו).

חלק מן החומרים הללו נמצא גם בסוגיא המקבילה בירושלמי ברכות א א, ב ע"ד, שתידון להלן, וחלק נמצא גם במדרשי אגדה ארץ ישראלים. אך בסוגיא שבבבלי במתכונתה הנוכחית עברו חומרים אלו עיבוד, והם משמשים בתפקיד אחר מאשר במקבילות. דומה שהאחראי על המארג הסבוך של חומר זה בבבלי הוא רב אשי. רב אשי הוסיף את הערותיו שלו לחומר שהיה מונח לפניו, ושיווה לו אופי יותר קוהרנטי. יש להבחין אפוא בין הסוגיא הבבלית כפי שהיתה עוד קודם רב אשי, ומקבילותיה הארץ ישראליות, לבין הסוגיא לאחר שנוספו בה דבריו. בדברינו להלן נעמוד על תפקידו של רב אשי בגיבוש הסוגיא, נשחזר את הסוגיא שעמדה לפניו, ונשווה בין סוגיא זו לבין מקבילותיה הארץ ישראליות.

חלקים ג, ד, ה עוסקים כל אחד מהם בבעיה אחרת שהתעוררה בעקבות פירושו של רב אשי [12] לדברי רבי זריקא בעניין טעמו של רבי [10], אשר לפיו דוד התעורר בחצות הלילה. כל אחד מחלקים אלו מסתיים בפתרון של רב אשי לבעיה המוצגת בו: חלק ג עוסק בסתירה בין המסורת שלפיה דוד קם בחצות הלילה לבין המסורת שלפיה דוד "קדם בנשף" (בתחילת הערב), ורב אשי [21] מסיק מכך שדוד היה ער כל הלילה ועסק בתורה עד חצות, ולאחר חצות – בשירות ובתשבחות. חלק ד עוסק במשמעות המילה "נשף", ורב אשי מגן על עמדתו מן החלק הקודם על ידי הקביעה שנשף פירושו גם ערב, בנוסף למשמעותו השנייה – בוקר [25]. חלק ה עוסק בשאלה כיצד דוד ידע מתי חצות הלילה, כשמשה לעומתו, יכול היה רק לאמוד ("כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים"). ורב אשי מסיק שהן משה הן דוד ידעו בדיוק מתי חצות הלילה, ו"כחצות הלילה" פירושו מחר בשעה זו, כפי שעכשיו חצות הלילה [38].

נראה בבירור שידו של רב אשי היתה בסידור החומר במתכונתו הנוכחית. כל חלק מן החלקים ג-ה מסתיים בתשובה של רב אשי. ולא עוד, אלא שכל הדיון הזה במתכונתו הנוכחית הוא המשך הפיסקא האחרונה של החלק הראשון, ואף היא מתייחסת לרב אשי: בסוף חלק א קבע רב אשי שבין לדעת רבי בין לדעת רבי נתן דוד המלך התעורר בחצות הלילה: לשיטת רבי מדובר בשתי אשמורות לפנות בוקר ("קדמו עיני אשמורות"), ואף לשיטת רבי נתן, "משמרה ופלאג נמי אשמורות קרי להו". מ"שורה תחתונה" זו, שהיא קביעה של רב אשי, מסתעפת הקושיא שבראש חלק ג: "מאורתא הוה קאי".

רב אשי הוא האחראי למארג הסבוך של המשא ומתן בעניין שעת הקימה של דוד המלך (חלקים ג-ה), שהוא נושאה המרכזי של הסוגיא במתכונתה הנוכחית. אבל חלקים ג-ה במתכונת הנוכחית הנם עיבוד של רב אשי לחומרים ארץ ישראלים שהיו במקום, בחלקם, כבר לפני ימיו. אם נוריד את דברי רב אשי מחלקים א, ג, ד ו-ה, יישאר לנו חומר ארץ ישראלי הדומה להפליא בתוכן ובמבנה לחומר שבסוגיא המקבילה לשלנו בירושלמי (ראה להלן). כל האמוראים הנדרשים לשאלת שעת הקימה של דוד המלך, פרט לרב אשי, הם אמוראים ארץ ישראלים. נראה שיש להבחין בין הסוגיא הארץ ישראלית שקדמה לרב אשי לבין הסוגיא בגיבושה הנוכחי, הכוללת את דבריו. יצוין שהחומרים התנאיים והאמוראיים בחלקים ג-ה, ללא דברי רב אשי וללא המסגרת, נקראים היטב כמדרש אגדה על הפסוק "חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך".

נראה שיש לשחזר את המדרש ששימש בסיס לסוגיא שלנו כדלהלן. כל קטע מסומן במספר הפיסקא המקבילה לסוגיא במתכונתה הנוכחית:

סוגיא מקורית משוחזרת

א.

[1] תנו רבנן: ארבע משמרות הוי הלילה, דברי רבי.

[2] רבי נתן אומר: שלש,

[6] ורבי, מאי תיכונה?

[7] אחת מן התיכונה שבתכונות.

[8] ור' נתן, מי כתיב תיכונה שבתכונות? תיכונה כתיב.

[10] אמר רבי זריקא אמר רבי אמי אמר רבי שמעון בן לקיש [דפוסים: יהושע בן לוי]: כתוב אחד אומר: חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך, וכתוב אחד אומר: קדמו עיני אשמורות. הא כיצד? ארבע משמרות הוי הלילה.

ב.

[13] ואמר רבי זריקא אמר רבי אמי אמר רבי שמעון בן לקיש [דפוסים: יהושע בן לוי]: אין אומרין בפני המת אלא דבריו של מת.

[14] אמר רבי אבא בר כהנא: דברי תורה.

ג.

הסוגיא במתכונתה הנוכחית

א.

[1] תנו רבנן: ארבע משמרות הוי הלילה, דברי רבי.

[2] רבי נתן אומר: שלש.

[3] מאי טעמא דרבי נתן?

[4] דכתיב: ויבא גדעון ומאה איש אשר אתו בקצה המחנה ראש האשמורת התיכונה.

[5] תנא: אין תיכונה אלא שיש לפניה ולאחריה.

[6] ורבי, מאי תיכונה?

[7] אחת מן התיכונה שבתכונות.

[8] ורבי נתן, מי כתיב תיכונה שבתכונות? תיכונה כתיב!

[9] מאי טעמא דרבי?

[10] אמר רבי זריקא אמר רבי אמי אמר רבי שמעון בן לקיש [דפוסים: יהושע בן לוי]: כתוב אחד אומר: חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך, וכתוב אחד אומר: קדמו עיני אשמורות. הא כיצד? ארבע משמרות הוי הלילה.

[11] ורבי נתן סבר ליה כרבי יהושע, דתנן, ר' יהושע אומר: עד שלש שעות, שכן דרך מלכים לעמוד בשלש שעות. שית דליליא ותרתי דיממא, הוו להו שתי משמרות.

[12] רב אשי אומר: משמרה ופלגא, נמי משמרות קרי להו.

ב.

[13] ואמר רבי זריקא אמר רבי אמי אמר רבי שמעון בן לקיש [דפוסים: יהושע בן לוי]: אין אומרין בפני המת אלא דבריו של מת.

[14] אמר רבי אבא בר כהנא: לא אמרן אלא בדברי תורה, אבל מילי דעלמא לית לן בה.

[15] ואיכא דאמרי, אמר רבי אבא בר כהנא: לא אמרן אלא [אפילו] בדברי תורה, וכל שכן מילי דעלמא.

ג.

[16] ודוד בפלגא דליליא הוה קאי? מאורתא הוה קאי, דכתיב: קדמתי בנשף ואשועה!

[17] וממאי דהאי נשף אורתא הוא?

[18] דכתיב: בנשף בערב יום באישון לילה ואפלה.

[19] אמר רב אושעיא אמר רבי אחא, הכי קאמר (דוד): מעולם לא עבר עלי חצות לילה בשינה.

[20] רבי זירא אמר: עד חצות לילה היה מתנמנם כסוס, מכאן ואילך היה מתגבר כארי.

[21] רב אשי אמר: עד חצות לילה היה עוסק בדברי תורה, מכאן ואילך בשירות ותשבחות.

ד.

[22] ונשף אורתא הוא? הא נשף צפרא הוא, דכתיב: ויכם דוד מהנשף ועד הערב למחרתם. מאי לאו מצפרא ועד ליליא?

[23] לא. מאורתא ועד אורתא.

[24] אי הכי, לכתוב מהנשף ועד הנשף או מהערב ועד הערב!

[25] אלא אמר רב אשי [דפוסים: רבא]: תרי נשפי הוו. נשף ליליא ואתי יממא, נשף יממא ואתי ליליא.

ה.

[26] ודוד מי הוה ידע פלגא דליליא אימת?

[27] השתא משה רבינו לא הוה ידע, דכתיב: כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים, מאי כחצות? אילימא דאמר ליה קודשא בריך הוא כחצות, מי איכא ספיקא קמי שמיא? אלא דאמר ליה (למחר) בחצות (כי השתא), ואתא איהו ואמר כחצות, אלמא מספקא ליה. ודוד הוה ידע?

[28] דוד סימנא הוה ליה,

[29] דאמר רב אחא בר ביזנא אמר רבי שמעון חסידא: כנור היה תלוי למעלה ממטתו של דוד, וכיון שהגיע חצות לילה, בא רוח צפונית ונושבת בו ומנגן מאליו, מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר. כיון שעלה עמוד השחר, נכנסו חכמי ישראל אצלו. אמרו לו: אדונינו המלך! עמך ישראל צריכין פרנסה. אמר להם: לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו: אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו. אמר להם: לכו ופשטו ידיכם בגדוד. מיד יועצים באחיתופל ונמלכין בסנהדרין ושואלין באורים ותומים.

[19] אמר רב אושעיא אמר רבי אחא, הכי קאמר (דוד): מעולם לא עבר עלי חצות לילה בשינה.

[20] רבי זירא אמר: עד חצות לילה היה מתנמנם כסוס, מכאן ואילך היה מתגבר כארי.

[21] רב אשי אמר: עד חצות לילה היה עוסק בדברי תורה, מכאן ואילך בשירות ותשבחות.

ה.

[29] דאמר רב אחא בר ביזנא אמר רבי שמעון חסידא: כנור היה תלוי למעלה ממטתו של דוד, וכיון שהגיע חצות לילה, בא רוח צפונית ונושבת בו ומנגן מאליו, מיד היה עומד ועוסק בתורה עד שעלה עמוד השחר. כיון שעלה עמוד השחר, נכנסו חכמי ישראל אצלו. אמרו לו: אדונינו המלך! עמך ישראל צריכין פרנסה. אמר להם: לכו והתפרנסו זה מזה. אמרו לו: אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו. אמר להם: לכו ופשטו ידיכם בגדוד. מיד יועצים באחיתופל ונמלכין בסנהדרין ושואלין באורים ותומים.

[30] אמר רב יוסף: מאי קרא? (דכתיב) ואחרי אחיתפל בניהו בן יהוידע ואביתר ושר צבא למלך יואב. אחיתפל זה יועץ. וכן הוא אומר: ועצת אחיתפל אשר יעץ בימים ההם כאשר ישאל (איש) בדבר האלהים. בניהו בן יהוידע זה סנהדרין, ואביתר אלו אורים ותומים. וכן הוא אומר: ובניהו בן יהוידע על הכרתי ועל הפלתי. ולמה נקרא שמם כרתי ופלתי? כרתי – שכורתים דבריהם, פלתי – שמופלאים בדבריהם. ואחר כך שר צבא למלך יואב.

[31] אמר רב יצחק בר אדא, ואמרי לה אמר רב יצחק בריה דרב אידי: מאי קרא? עורה כבודי עורה הנבל וכנור אעירה שחר.

[31] אמר רב יצחק בר אדא, ואמרי לה אמר רב יצחק בריה דרב אידי: מאי קרא? עורה כבודי עורה הנבל וכנור אעירה שחר.

[27] כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים. מאי כחצות? אילימא דאמר ליה קודשא בריך הוא כחצות, מי איכא ספיקא קמי שמיא? אלא דאמר ליה בחצות, ואתא איהו ואמר כחצות.

[32] אמר רבי זירא:

[32] רבי זירא אמר: משה לעולם הוה ידע ודוד נמי הוה ידע.

[33] וכיון דדוד הוה ידע, כנור למה ליה?

[34] לאתעורי משנתיה.

[35] וכיון דמשה הוה ידע, למה ליה למימר כחצות?

[36] משה קסבר שמא יטעו אצטגניני פרעה ויאמרו משה בדאי הוא,

[37] דאמר מר: למד לשונך לומר איני יודע, שמא תתבדה ותאחז.

[38] רב אשי אמר: בפלגא אורתא דתליסר נגהי ארבסר הוה קאי. והכי קאמר משה לישראל: אמר הקדוש ברוך הוא: למחר, כחצות הלילה כי האידנא, אני יוצא בתוך מצרים.

ו.

[39] לדוד שמרה נפשי כי חסיד אני. לוי ורבי יצחק, חד אמר: כך אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, לא חסיד אני? שכל מלכי מזרח ומערב ישנים עד שלש שעות, ואני חצות לילה אקום להודות לך. ואידך, כך אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, לא חסיד אני? שכל מלכי מזרח ומערב יושבים אגודות אגודות בכבודם, ואני, ידי מלוכלכות בדם ובשפיר ובשליא כדי לטהר אשה לבעלה. ולא עוד, אלא כל מה שאני עושה אני נמלך במפיבשת רבי, ואומר לו: מפיבשת רבי, יפה דנתי? יפה הייבתי? יפה זכיתי? יפה טהרתי? יפה טמאתי? ולא בושתי.

[39] לדוד שמרה נפשי כי חסיד אני. לוי ורבי יצחק, חד אמר: כך אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, לא חסיד אני? שכל מלכי מזרח ומערב ישנים עד שלש שעות, ואני חצות לילה אקום להודות לך. ואידך, כך אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, לא חסיד אני? שכל מלכי מזרח ומערב יושבים אגודות אגודות בכבודם, ואני, ידי מלוכלכות בדם ובשפיר ובשליא כדי לטהר אשה לבעלה. ולא עוד, אלא כל מה שאני עושה אני נמלך במפיבשת רבי, ואומר לו: מפיבשת רבי, יפה דנתי? יפה הייבתי? יפה זכיתי? יפה טהרתי? יפה טמאתי? ולא בושתי.

[40] אמר רבי יהושע בריה דרב אידי: מאי קרא? ואדברה בעדתיך נגד מלכים ולא אבוש.

[41] תנא: לא מפבישת שמו, אלא איש בשת שמו. ולמה נקרא שמו מפבישת? שהיה מבייש פני דוד בהלכה. לפיכך זכה דוד ויצא ממנו כלאב.

[42] ואמר רבי יוחנן: לא כלאב שמו, אלא דניאל שמו. ולמה נקרא שמו כלאב? שהיה מכלים פני מפבישת בהלכה. ועליו אמר שלמה בחכמתו: בני, אם חכם לבך, ישמח לבי גם אני. ואומר: חכם בני ושמח לבי ואשיבה חרפי דבר.

[43] ודוד מי קרי לנפשיה חסיד? והכתיב: לולא האמנתי לראות בטוב ה' בארץ חיים. ותנא משמיה דרבי יוסי: למה נקוד על לולא? אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, מובטח אני בך שאתה משלם שכר טוב לצדיקים לעתיד לבוא, אבל איני יודע אם יש לי חלק ביניהם אם לאו,

[44] שמא יגרום החטא.

[45] כדרבי יעקב בר אידי. דרבי יעקב בר אידי רמי: כתיב, והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך, וכתוב, ויירא יעקב מאד. אמר: שמא יגרום החטא.

[46] כדתניא: עד יעבר עמך ה' עד יעבר עם זו קנית. עד יעבר עמך ה', זו ביאה ראשונה. עד יעבר עם זו קנית, זו ביאה שנייה. מכאן אמרו חכמים: ראויים היו ישראל ליעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע בן נון, אלא שגרום החטא.

[40] אמר רבי יהושע בריה דרב אידי: מאי קרא? ואדברה בעדתיך נגד מלכים ולא אבוש.

[41] תנא: לא מפבישת שמו, אלא איש בשת שמו. ולמה נקרא שמו מפבישת? שהיה מבייש פני דוד בהלכה. לפיכך זכה דוד ויצא ממנו כלאב.

[42] ואמר רבי יוחנן: לא כלאב שמו, אלא דניאל שמו. ולמה נקרא שמו כלאב? שהיה מכלים פני מפבישת בהלכה. ועליו אמר שלמה בחכמתו: בני, אם חכם לבך, ישמח לבי גם אני. ואומר: חכם בני ושמח לבי ואשיבה חרפי דבר.

[43] ודוד מי קרי לנפשיה חסיד? והכתיב: לולא האמנתי לראות בטוב ה' בארץ חיים. ותנא משמיה דרבי יוסי: למה נקוד על לולא? אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, מובטח אני בך שאתה משלם שכר טוב לצדיקים לעתיד לבוא, אבל איני יודע אם יש לי חלק ביניהם אם לאו,

[44] שמא יגרום החטא.

[45] כדרבי יעקב בר אידי. דרבי יעקב בר אידי רמי: כתיב, והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך, וכתוב, ויירא יעקב מאד. אמר: שמא יגרום החטא.

[46] כדתניא: עד יעבר עמך ה' עד יעבר עם זו קנית. עד יעבר עמך ה', זו ביאה ראשונה. עד יעבר עם זו קנית, זו ביאה שנייה. מכאן אמרו חכמים: ראויים היו ישראל ליעשות להם נס בימי עזרא כדרך שנעשה להם בימי יהושע בן נון, אלא שגרום החטא.

על פרטי המשמעות המקורית של הפיסקאות כל אחת בפני עצמה ועל תפקידן בסוגיא הנוכחית נדון להלן בעיוני הפירוש. כאן ראוי לציין את ההבדלים בין הדרשה המקורית על הפסוק "חצות לילה אקום להודות לך..."², כפי שהיא מופיעה בחלקים ג ה בסוגיא המקורית המשוחזרת, לבין העיבוד שעברו חלקים אלו בסוגיא שלנו במתכונתה הנוכחית. הדרשה המקורית לא כללה השוואה מפורשת בין דוד למשה, כפי שנמצא בחלק ה הנוכחי, אלא דיון נפרד בשעת הקימה של דוד בחצות ובדברי משה בנוגע לשעת יציאת מצרים "כחצות לילה", ודרשה נוספת לפסוק בתהלים שלפי אחד מפירושו מתקשר אף הוא לשעת הקימה של דוד המלך, וכדרכם של מדרשי אגדה לעבור מעניין לעניין באותו עניין.

מוטיבים מדרשיים אלו כלולים יחד גם במדרשים ארץ ישראלים שאין להם קשר לסוגייתנו. כך מצאנו בדרשה לפסח המופיעה בכתבי יד של שתי הפסיקות, פסיקתא דרב כהנא ופסיקתא רבתי: "ויהי בחצי הלילה"², דרשות על ה"חצות" של דוד ועל ה"חצות" של משה, המשמשות

2 פסיקתא דרב כהנא ז' (עמ' 122), פסיקתא רבתי פרשה יז. נחלקו החוקרים לגבי פרשה זו שבפסיקות: יוסף היינמן, "פרשות בויקרא רבה שמקוריותן מפוקפקת", תרביץ לו (תשכ"ח), עמ' 343-345, משייך אותה לפסיקתא דרב כהנא הארץ ישראלית המקורית, שנתחברה בארץ ישראל בימי האמוראים או קצת לאחריהם, ואילו אברהם גולדברג, בביקורת שלו על "פסיקתא דרב כהנא, מהד' דוב מנדלבוים", קריית ספר מג (תשכ"ח), עמ' 75, קובע שהמדרש מקורי בפסיקתא רבתי, יצירה מימי הביניים, ונוסף לפסיקתא דרב כהנא בשלב מאוחר יחסית. אך גם אם גולדברג צודק, גיבוש זה של המדרש משקף מסורת שהיא עצמאית לסוגיא שלנו בבבלי, ואינה מתבססת עליה.

בעירבוביה: שם, כמובן, עיקר העניין הוא במשה, אבל עניין כינורו של דוד מובא אגב הדיון ב"חצי הלילה", וללא השוואה מפורשת בין מידת הידע של דוד לזו של משה. באמצע דרשה על משה ("ויהי בחצי הלילה") מובא דיון בשעת הקימה של דוד בחצות (חלק ד להלן):

ויהי בחצי הלילה.

[א] ר' תנחום דיפו בשם ר' נוניא דקיסרי' פתח: ואחשבה לדעת זאת עמל היא בעיני (תהלים עג טז). אמר דוד: אין בריה יכולה לעמוד על חצי הלילה אלא הקב"ה, אבל אני, עמל היא בעיני, ולפי שאין בריה יכולה לעמוד על חצי הלילה אלא הוא, לפי' אמ' ויהי בחצי הלילה (שמות יב כט)...

[ב] ר' אחא פתח: אני י"י הוא שמי וכבודי לאחר לא אתן ותהלתי לפסילים (ישעיה מב ח). אני י"י הוא שמי, אמר ר' אחא אמר הב"ה אני י"י הוא שמי, הוא שמי שקרא לי אדם הראשון, הוא שמי שהתנתי ביני לבין עצמי, הוא שמי שהתנתי ביני לבין מלאכי השרת. וכבודי לאחר לא אתן (שם), ר' מנחמא אמר בשם ר' אבין: אלו השדים. ר' נחמיה בשם ר' מינא אמר: אין כל בריה יכולה להבחין בין טפה של בכור לשאינה של בכור אלא הב"ה, אבל אני, עמל היא בעיני, ולפי שאין בריה יכולה לעמוד על חצי הלילה אלא הוא, לפיכך ויהי בחצי הלילה (שמות יב כט).

[ג] מקים דבר עבדו ועצת מלאכיו יושלים, האומר לירושלם תושב ולערי יהודה תבנינה והרבותיה אקומם (ישעיה מד כו)... דבר אחר: מקים דבר עבדו (שם) זה משה, לא כן עבדי משה (במדבר יב ז). עצת מלאכיו יושלים (ישעיה שם) זה משה, וישלח מלאך ויוציאנו ממצרים (במדבר כ טז). אמר הב"ה למשה: לך אמור להם לישראל ועברתי בארץ מצרים בלילה הזה (שמות יב יב). הלך משה ואמר לישראל: כה אמר י"י כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים (שמות, יא ד). אמר הקב"ה: כבר הבטחתי למשה ואמרתיו לו לא כן עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא (במדבר יב ז), יהא עבדי משה כזבן? אלא מה אמר משה כחצי הלילה, אף אני כחצי הלילה, לפיכך ויהי בחצי הלילה (שמות יב כט).

[ד] חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך (תהלים קיט סב). ר' פנחס בשם ר' אלעזר בר' מנחם: מה היה דוד עושה? נוטל נבל וכנור ונותנם מראשותיו ועומד בחצי הלילה ומנגן בהם, והיו חכמי ישראל שומעין את קולו ואומרים: מה אם דוד המלך הוא עוסק בתורה אנו על אחת כמה וכמה, ונמצאו כל ישראל עוסקין בתורה. אמר ר' לוי: חלון היתה על גבי מטתו של דוד פתוחה לצפון, והיה הכנור תלוי כנגדה והיתה רוח צפונית יוצאה בחצי הלילה ומנשבת בו והיה הכנור מנגן מאליו, הדא הוא דכתיב: והיה כנגן המנגן (מלכים ב ג טז). כמנגן במנגן לא נאמר אלא כנגן המנגן, הכנור היה מנגן מאליו. והיו כל ישראל שומעין קולו ואומרים: מה אם דוד המלך כן אנו על אחת כמה וכמה, נמצאו כל ישראל עוסקין בתורה. והוא שדוד אמר: עורה כבודי עורה הנבל וכנור אעירה שחר (תהלים נז ט), אתעיר יקרי מן קדם יקרא דבריי, לית יקרי חשיב כלום קדם יקרא דבריי. אעירה שחר (שם), אנא מעורר שחרא ושחרא לא מעוררני. והיה יצרו הרע מרגיזו ואמר לו: דוד, דרכן של מלכים השחר מעוררן ואת אומר אעירה שחר? דרכן של מלכים להיות ישנים עד שלש שעות ואת אומר חצות לילה אקום להודות לך (תהלים קיט סב)? ומהו על משפטי צדקך (שם)? על משפטים שהבאת על פרעה הרשע ועל צדקה שעשית עם שרה זקנתי, הדא הוא דכתיב: וינגע י"י את פרעה נגעים גדולים וגו' (בראשית יב יז). דבר אחר: על משפטי צדקך (תהלים שם), על המשפטים שהבאת על אומות העולם ועל צדקה שעשית עם זקני ועם זקנתי, שאלו השחיל לה קללה אחת מלמטה, מהיכן הייתי עומד? אלא שנתת בלבו ברכה, ברוכה את לי"י בתי (רות ג י). דבר אחר, על משפטי צדקך (תהלים שם): על המשפטים אשר הבאת על המצרים במצרים ועל צדקה שעשית עם אבותינו במצרים, שלא היו בידם מצות שיגאלו בהם אלא שתי מצות: דם פסח ודם מילה. הדא הוא דכתיב: ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך, ואומר לך בדמיך חיי (יחזקאל טז ו), בדמיך: דם פסח ודם מילה.

[ה] תני ר' שמעון בן יוחאי: משה לא היה יודע לא עתותיו ולא רגעי ולא זמניו של לילה, לפיכך אמר כחצות הלילה (שמות יא ד), אבל הב"ה הוא יודע עתותיו ורגעי וזמניו של לילה, לפיכך הוא נכנס בו כחוט שערה. ומי חלקו, ר' בנימין בר יפת בשם ר' יוחנן: הלילה נחלק מאליו. רבותינו אמרו יוצרו חלקו...

הקשר בין דוד, הקם בחצות, לבין יציאת מצרים שהתרחשה בחצות, מופיע גם במדרשים אחרים, ובהם רמז שדוד קם באמצע הלילה להודות על יציאת מצרים שהתרחשה בחצי הלילה³, אבל ללא השוואה בין כישוריו של משה לאלה של דוד.

דומה אפוא שחלקים ג-ו בסוגיא שלנו היו אף הם במקורם חלק ממדרש ארוך. מדרש זה על הפסוק "חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך" הסתעף לכדי דיון במשה ובפסוקים אחרים הקשורים לשעת הקימה של דוד המלך. אין הכרח להניח שה"מושב בחיים" של מדרש זה הוא בבלי ברכות: החכמים המוזכרים במדרש המקורי, לפני הוספת רובדי העריכה ולפני הערותיו של רב אשי, הם ארץ ישראלים. אך העובדה שרוב הדרשות הללו לא הובאו, לפחות לא כלשונן, במדרשי האגדה הארץ ישראלים, מצביעה בכל זאת על הסברא שהן לוקטו כאן, בצורתן המקורית, במסגרת הדיון בברייתא של רבי ורבי נתן, וזאת בעקבות דרשת רבי זריקא שבחלקה הראשון של הסוגיא. רבי זריקא הביא את הפסוקים "חצות לילה אקום" ו"קדמו עיני אשמורות" כדי להוכיח שיש ארבע משמרות בלילה [10], ולאחר מכן הובאו דרשות אחרות על שעת הקימה של דוד המלך.

נמצינו למדים שהסוגיא בבבלי שקדמה לרב אשי היתה מורכבת בעיקר מחומרים ארץ ישראלים: הברייתא של רבי ורבי נתן ודיון בה, כולל מימרא של רבי זריקא בשם רבי אמי בשם ריש לקיש (חלק א בסוגיא שלנו, ללא פיסקא [12] של רב אשי); מימרא אחרת המיוחסת לאמוראים הנ"ל ודיון בה (חלק ב בסוגיא שלנו); ומדרש לפסוק "חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך", שבו דיון בשעת הקימה של דוד המלך ובפסוק "כחצות לילה" שנאמר לגבי למשה (השחזור הנ"ל, הכולל חומרים מחלקים ג, ה ו-ו בסוגיא הנוכחית).

מקבילה לסוגיא שלנו מצאנו בירושלמי ברכות א א, ב ע"ד:

[1] רבי אומר: ארבע אשמורות ביום וארבע אשמורות בלילה. [2] העונה אחד מעשרים וארבעה לשעה, העת אחד מעשרים וארבעה לעונה, הרגע אחד מעשרים וארבעה לעת.

[3] כמה הוא הרגע? רבי ברכיה בשם רבי חלבו אמר: כדי לאומרו. ורבנן אמרין: הרגע כהרף עין.

[4] תני שמואל: הרגע אחד מחמשת ריבוא וששת אלפים ושמונה מאות וארבעים ושמונה לשעה.

[5] רבי נתן אומר: שלש.

[6] ראש האשמורת התיכונה.

[7] רבי זריקן ורבי אמי בשם רבי שמעון בן לקיש: טעמא דרבי, חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך, וכתב קדמו עיני אשמורות. [8] רבי חזקיה אמר רבי זריקן רבי בא. חד אמר טעמיה דרבי, וחרונה אמר טעמיה דרבי נתן. מאן דמר טעמא דרבי, חצות לילה. ומאן דמר טעמיה דרבי נתן, ראש האשמורת התיכונה. [9] מן מקיים רבי נתן טעמיה דרבי חצות לילה? פעמים חצות לילה ופעמים קדמו עיני אשמורות. הא כאי זה צד? בשעה שהיה דוד סועד סעודת מלכים – חצות לילה, ובשעה שהיה סועד סעודת עצמו – קדמו עיני אשמורות. [10] מכל מקום, לא הוה ארחא אתיא ומשכח לדוד דמיך. הוא שדוד אמר: עורה כבודי עורה הנבל וכינור אעירה שחר – איתעיר יקרי מן קומי איקריה דבריי. איקרי לא חשיב כלום מן קדם איקריה דבריי. אעירה שחר – אנא הוינא מעורר שחרה, שחרה לא הוה מעורר לי. והיה יצרו מקטרגו ואומר לי: דוד, דרכן של מלכים להיות השחר מעוררן, ואת אמר אעירה שחר? דרכן של מלכים להיות ישינין עד שלש שעות, ואת אמר חצות לילה אקום? והוא אומר: על משפטי צדקך.

[11] ומה היה דוד עושה? רבי פינחס בשם רבי אלעזר ברבי מנחם: היה נוטל נבל וכינור ונותנו מראשותיו ועומד בחצי הלילה ומנגן בהם כדי שישמעו חבירי תורה. [12] ומה היו חבירי תורה אומרין? ומה אם דוד המלך עוסק בתורה, אנו על אחת כמה וכמה.

[13] אמר רבי לוי: כנור היה תלוי כנגד חלונותיו של דוד, והיה רוח צפונית מנשבת בלילה ומנפנת בו והיה מנגן מאיליו. הדה הוא דכתיב: והיה כנגן המנגן. כנגן במנגן אין כתב כאן, אלא כנגן המנגן – הכינור היה מנגן מאיליו. [14] מה מקיים רבי טעמא דרבי נתן ראש האשמורת התיכונה? [15] אמר רבי הונא: סופה של שנייה וראשה של שלישיה הן מתווכות את הלילה. [16] אמר רבי מנא: ויאות. מי כתיב תיכונות? לא, תיכונה. קדמיתא לא מתחשבא, דער כדון ברייתא עירין.

הסוגיא שבירושלמי דומה לסוגיא המשוחזרת של הבבלי בשלב שלפני העיבוד של רב אשי בכמה נקודות. בשתי הסוגיות מצאנו:

- (1) את הברייתא של רבי ורבי נתן (2-1) בבבלי; [1] ר' [5] בירושלמי; ראייה מן הפסוק של רבי נתן (4) בבבלי; [6] בירושלמי; וראיה מן הפסוק של רבי זריקא לשיטת רבי (10) בבבלי; [7] בירושלמי.
- (2) ניסיון להציע פירוש אלטרנטיבי אליבא דרבי לפסוק של רבי נתן (7-6) בבבלי; [14-16] בירושלמי, ולהפך (11) בבבלי; [9] בירושלמי, אבל פירושים אלטרנטיביים אלו אינם זהים בשני התלמודים.
- (3) סיפור על כינור הקסם של דוד המלך (29) בבבלי; [13] בירושלמי.
- (4) השוואה בין שעת הקימה של דוד לשעת הקימה של רוב המלכים (11) ר' [39] בבבלי; [10] בירושלמי.
- (5) פירוש אשר לפיו "חצות לילה אקום" הוא לאו דווקא, אלא הכוונה היא שדוד תמיד היה ער בחצות (19) בבבלי; [9] בירושלמי.

אך הסוגיא שבבבלי אינה מתבססת על זו שבירושלמי. בבבלי יש חומר ארץ ישראלי רב נוסף, שאין בירושלמי. בבבלי מצאנו מימרא שנייה בקובץ של רבי זריקא בשם רבי אמי בשם ריש לקיש ודיון בו (ב), שתי מימרות של רבי זירא (אחת בנוגע לקימת דוד בחצות [20] והשנייה בנוגע לדברי משה, "כחצות לילה", [37-35]), ואת הדיון המלא בפסוק "שמרה נפשי כי חסיד אני" והמסתעף ממנו (ו). גם החומרים המקבילים מופיעים בבבלי בהקשר מלא יותר מאשר בירושלמי: הבבלי הכיר את מימרת רבי זריקא בשם רבי אמי בשם ריש לקיש [10] במסגרת קובץ (10) ר' [13]), ולא כפי שהוא מופיע בירושלמי. הבבלי הכיר את ההשוואה בין דוד ל"כל מלכי ארץ" כחלק מדיון מדרשי ארוך על הפסוק "שמרה נפשי כי חסיד אני" [39] ולא כפי שהוא מופיע בירושלמי, וכן סיפור כינור דוד המלך מופיע כחלק מסוגיא עם הערות וראיות מפסוקים [31-26], ולא כפי שהוא בירושלמי.

מאידך, הסוגיא שבירושלמי כשלעצמה מאוד בעייתית: החומר בעניין כינור דוד המלך [10-13] קוטע את הרצף הטבעי של הדיון, וחוצץ בין הדיון בפירוש רבי נתן לפסוקי רבי [9] לבין הדיון בפירוש רבי לפסוק של רבי נתן [14-16]. בנוסף לברייתא המנמקת את דברי רבי נתן ומימרת רבי זריקא בבבלי, יש לירושלמי מסורת אלטרנטיבית של חזקיה [8], אשר לפיה הן הפסוק של רבי נתן והן הפסוק של רבי הוצעו על ידי אמוראים במקביל, בניגוד לנאמר בתוספתא ברכות א א, עמוד 1, ובניגוד למשתמע מן המשפטים הקודמים בירושלמי, שרבי נתן עצמו נימק את דבריו. מסורת אלטרנטיבית זו כופלת וסותרת את המסורת הראשונה, המשתקפת גם בבבלי ובתוספתא. גם סידור החומר בין ההסבר אליבא דרבי נתן לבין ההסבר אליבא דרבי אינו מובן כל צורכו: השאלה "ומה היה דוד עושה" [11] אינה מובנת, וכן הקשר בין לימוד תורה לבין נגינת דוד בכינור שבדברי רבי פנחס בשם רבי אלעזר בר מנחם [11-12], אינו ברור כל צורכו.

נראה אפוא שהסוגיא ששימשה בסיס לסוגיא שלנו בבבלי קדמה לזו שבירושלמי, וסוגיא קדומה זו היתה הבסיס הן של הסוגיא המקורית שבבבלי, שעובדה על ידי רב אשי, והן של הסוגיא הנוכחית בירושלמי. אפשר שסוגיא זו יסודה בארץ ישראל, למרות שנתשמרה בצורה קרובה יותר למקור בבבלי דווקא, שהרי מדובר במימרות ודרשות של אמוראים ארץ ישראלים. מכיון שפרוטו-סוגיא זו לא הגיעה לידנו, נצא מתוך הנחה שהיא זהה לסוגיא המקורית ששחזרנו בבבלי.

בעלי הסוגיא בירושלמי עיבדו את החומר כדלהלן: הם הביאו את הפיסקאות [1], [2], [4] ר' [10] מן הסוגיא המקורית שבבבלי [1], [5], [6] ר' [7] בירושלמי, בתוספת חלקים אחרים של הברייתא של רבי ורבי נתן שנסתמרו בתוספתא ברכות א א [4-2] בירושלמי, והמסורת האלטרנטיבית שהם הכירו על פי חזקיה [8] בירושלמי. הם הביאו את הפיסקאות [6-8] מן הסוגיא המקורית שבבבלי, סימנים שבהם יש לרבי נתן המילה האחרונה, אבל עיבדו אותם כך שניתנה לרבי המילה האחרונה, והעמידו אותם בסוף הסוגיא ממש, וכאילו דוחה רבי אחת ולתמיד את טענותיו של רבי נתן [14-16] בירושלמי. הם הוציאו לחלוטין את הפיסקאות [13-14] שיש בבבלי, שאינן לעניין, והביאו את מימרת רבי אושעיא [19] בסתם, לא כמדרש עצמאי על הפסוק "חצות לילה אקום", אלא כהסבר של רבי נתן לפסוקים של רבי בא [9] בירושלמי. ובמקום החומרים האחרים,

העוסקים בשעת הקימה של דוד [20-29], הביאו את פיסקא [ד] מן הפסיקתא "ויהי בחצי הלילה" שהובאה לעיל, דרשה אלטרנטיבית עם הרבה אלמנטים דומים (10-13] בירושלמי). את הדברים הללו הם הביאו בשינוי הסדר, מפני שהפסוק "עורה כבודי עורה הנבל וכינור אעירה שחר", שבתחילת פיסקא [10], התחבר יפה לפיסקא [9] בתוספת לשון המעבר: "מכל מקום, לא הוה ארחא אתיא ומשכח דוד המיך, הדא הוא דכתיב...". היפוך הסדר בירושלמי לעומת הסדר המקורי של המסורת שנשמרה בפסיקתא גרם לכך שהשאלה: "ומה היה דוד עושה" דחוקה באמצע הדיון בדוד בירושלמי ואין לה משמעות של ממש, בעוד שבפסיקתא היא מופיעה בתחילת הדיון, כשאלה על הפסוק "חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך", כלומר: מה היה דוד עושה בחצות הלילה כדי להודות לה?

כאמור, החומר שבסוגיא הקדומה עבר עיבוד גם בבבלי: רב אשי עיבד את הפסיקאות כדי להפכן לשקלא וטריא אחד ארוך. הסוגיא במתכונתה הנוכחית מבססת את הנחת רב אשי [12], שהן לרבי הן לרבי נתן, דוד התעורר בחצות. התלמוד מקשה על קביעה זו מן הפסוק "קדמתי בנשף ואשועה", כשנשף מתפרש לשון ערב, ובסוף קובע רב אשי שדוד היה ער לצורך אחד עד חצות, ואז קם לצורך אחר לאחר חצות. אחר כך מקשה הסוגיא על הקביעה שנשף פירושו ערב מכמה פסוקים שמהם משתמע שנשף פירושו בוקר, ורב אשי עונה שישנם שני סוגי נשף. אחר כך מקשה הסוגיא על הקביעה שדוד התעורר בחצות: כיצד ידע בדיוק מתי חצות אם משה רבינו לא ידע זאת והשתמש בביטוי "כחצות"? על כך ניתנות שלוש תשובות: דוד ידע בגלל כינור הקסם ומשה לא ידע; משה ודוד שניהם ידעו, אבל משה "לימד לשונו לומר אינו יודע" כדי להתגונן מפני טעויות של אחרים; ובסוף תשובתו של רב אשי אשר לפיה שניהם ידעו, ומשה התכוון "כמו חצות הלילה כעת, מחר יעבור ה' ". לאחר מכן מובא הדיון בחסידות של דוד, שהיווה חלק מן הסוגיא המקורית בשל הקשר האסוציאטיבי. נראה אפוא שכל השקלא וטריא, המחבר בין המרכיבים השונים של הסוגיא, הוא פרי מלאכתו של רב אשי.

עיוני פירוש

[2-1] תנו רבנן ארבע משמרות הוי הלילה דברי רבי. רבי נתן אומר שלש

סוגייתנו פותחת בברייתא, המקבילה לסוף תוספתא ברכות א א, עמוד 1, ובה מחלוקת בין רבי לרבי נתן בנוגע להגדרת המונח "אשמורה" או "משמרה", המשמש במשנתנו לציון סוף זמן קריאת שמע של ערבית על פי רבי אליעזר. השכיל לפרש מחלוקת זו חנוך קוהוט,⁴ ובעקבותיו לוי גינצבורג.⁵ וזה לשון גינצבורג:

ובראשונה צריך להעיר שברי גמור הוא שבימי המקרא חלוקת הלילה לג' אשמורות היתה נהוגה אצל ישראל כמו שנהגו בה הבבליים וכבר העירו בב' התלמודים על הפסוק בשופטים, ראש האשמורת התיכונה, אין תיכונה אלא שיש לפני ולאחריה, ואם לא נרצה להוציא את המקרא מידי פשוטו אי אפשר לקבל דעתו של רבי. ובאמת אין צורך לכל הדחוקים שנדחקו האמוראים ליישב דברי רבי בהסכם עם דברי המקרא, שמעולם לא עלה על דעתו לאמר שכבר בימים הקדמונים חלקו הלילה לד' אשמורות... ואולם... דעתו שלשון תורה לחוד ולשון חכמים לחוד, ובלשון חכמים אשמורה היא החלק הרביעי של הלילה... ומה שגרם השנוי במושג הלשון של אשמורה... היא השפעת הרומים על היהודים בני ארץ ישראל, שכבר נודע שהרומים והיונים נהגו לחלק את היום וגם הלילה לארבעה חלקים, ואולם ר' נתן "הבבלי" החזיק במנהג מקומו, בבבל, שהוא גם המנהג שנהגו בו ישראל בזמן המקרא, ודעתו שגם החכמים בשעוריהם משתמשים באשמורה במשמעה העתיק.

4 ח' קוהוט, ערוך השלם, וינה תרפ"ו, כרך א, ערך "אשמורה".

5 ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ניו יורק תש"א, כרך א, עמ' 57-58.

גינצבורג לא דייק בטוענו שהשיטה של רבי היתה נהוגה גם ביוון. ביוון היו חמש משמרות בלילה, כפי שמעידים כמה מקורות.⁶ על כל פנים, המשמר הוא בעיקרו עניין צבאי, והנהוג והלשון בארץ ישראל הושפעו בוודאי ממשמרות הצבא הרומי, שנהג לחלק את הלילה לארבעה חלקים.⁷

הדעת נותנת שמחלוקת זו לא נשנתה במקורה בנוגע למשנתנו דווקא,⁸ אבל כבר בתוספתא היא מוצגת בקשר לעניין שבמשנתנו, משום שיש נפקא מינה לעניין ההלכה שבמשנה: לפי רבי נתן יש שלוש משמרות בלילה, ולפיכך סוף זמן קריאת שמע של ערבית לפי רבי אליעזר הוא ארבע שעות לתוך הלילה, ואילו לפי רבי יש ארבע משמרות בלילה, ולכן סוף זמן קריאת שמע של ערבית לפי רבי אליעזר הוא שלוש שעות לתוך הלילה. בסוגיא ה, "אשמורה", ראינו שהבבלי מכיר ומביא ברייתא מפורשת אשר לפיה סבור רבי אליעזר עצמו⁹ שיש רק שלוש משמרות בלילה, ואף מפרט כיצד ניתן לזהות את המשמרות השונות במשך הלילה:

רבי אליעזר אומר: שלש משמרות הוי הלילה, ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי, שנאמר 'ה' ממרום ישאג וממעון קדשו יתן קולו שאוג ישאג על נוהו' (ירמיה כה ל). וסימן לדבר: משמרה ראשונה חמור נער, שניה: כלבים צועקים, שלישית: תינוק יונק משדי אמו ואשה מספרת עם בעלה.

אם היה רבי אליעזר עצמו סבור שיש שלוש משמרות בלילה, כפי שסבר רבי נתן אחריו, מה טעם הביאו בתוספתא גם את דעת רבי בנידון דווקא בתור פירוש למילה "אשמורה" בשיטתו של רבי אליעזר במשנתנו? הרי השימוש במילה "אשמורה" במשנתנו אינה אלא מטבע שטבע רבי אליעזר, והוא בוודאי זכאי לפרש את דבריו שלו, ועלינו לנקוט את שיטתו בפירוש דבריו!

אך הברייתא של רבי אליעזר אינה מובאת לא בתוספתא ולא בירושלמי, וכנראה לא היתה מוכרת למקורות אלו. לכן הביאו התוספתא והירושלמי במקומה את המחלוקת בין רבי לרבי נתן.¹⁰ הבבלי, שהכיר את שתי הברייתות, הביא קודם את הברייתא המוסמכת של רבי אליעזר עצמו (סוגיא ה, "אשמורה") ורק לאחר מכן את המחלוקת בין רבי לרבי נתן בסוגיא שלנו, כשמפרידה ביניהן סוגיא ו, "חורבה", המובאת אגב סוגיא ה, "אשמורה".

6 אוריפידס, רסוס, ה, 543, והמובאות מהמשוררים סטיכורוס וסימונדס בסכוליון שם. לפי ערוך השלם, ערך "אשמורה", היוונים חילקו את הלילה לשלוש משמרות, כמו במזרח. ואכן, מסורת זו משתקפת בהומרוס (ראה בסכוליון לאוריפידס שם), אבל ביוון הקלסית נהגו לחלק את הלילה לחמש משמרות.

7 על אף שהשפה היוונית שימשה באימפריה הרומית המזרחית, שפת הצבא והנורמות התרבותיות של הצבא היו אלו של רומא עצמה. ראה ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, עמ' 161.

8 וראה ש' אלבק, מודעה (*Prospekt*), תלמוד בבלי: הוצאה חדשה ומדויקת, ורשה תרע"ג, על אתר, ד"ה ארבע משמרות, שמנה כמה וכמה "נפקא מינה" לעניין זה, ורואה במחלוקת מחלוקת כללית. זאת בניגוד לדעתו של ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, עמ' 57, הטוען שדברי רבי ורבי נתן נאמרו לכתחילה כפירושים לדברי רבי אליעזר במשנתנו, דעה שאינה נראית, משום שחלוקת הלילה למשמרות משמשת גם במשנה יומא א ח, ושימשה בוודאי את החכמים גם בהקשרים אחרים שלא הגיש לדינו, שהרי זוהי שיטת החלוקה הבסיסית של הלילה בכל העולם העתיק. לכן יש עניין כללי בשאלת הגדרת משמרות הלילה, ולא דווקא בנוגע למשנתנו.

9 ראה בדיון בסוגיא "אשמורה", הערה 6.

10 אף על פי כן, אין זו סיבה מספקת לפקפק באמינות הברייתא ההיא (כפי שעושה למשל א"א אורבך, חו"ל, עמ' 132, הערה 65). אדרבה: המודד את הזמן בשיטת המשמרות, כפי שעשה רבי אליעזר, חייב להתייחס מפורשות לשאלה כמה משמרות יש בלילה. שאלה זו לא התעוררה לראשונה בסוף תקופת התנאים, בימי רבי ורבי נתן: המשמרת שימשה יחידת זמן בלילה בישראל המקראית ובבבל, ביוון וברומא, ולכל אחת מן התרבויות הללו היתה שיטת חלוקה משלה. במקום רב תרבותי כארץ ישראל, הנוקט במונח "משמרה" או "אשמורה" חייב להזכיר באיזו משמרה מדובר. רבי אליעזר השתמש במונח "אשמורה", וגם ציין מפורשות שיש שלוש משמרות בלילה ומה סימניהן. כמה דורות לאחר מכן נחלקו רבי ורבי נתן בשאלה הכללית, כמה משמרות יש בלילה. התוספתא והירושלמי הכירו את הברייתא השנייה ולא את הראשונה, ולכן השתמשו בה כפירוש לדברי רבי אליעזר.

[5-3] מאי טעמא דרבי נתן? דכתיב... ראש האשמורת התיכונה. תנא: אין תיכונה אלא שיש לפניה ולאחריה

לאחר הצגת הברייתא מובאים טעמיהם של רבי ורבי נתן. כאמור, רבי נוקט למעשה בשיטה שנהגה בצבא הרומי, ואילו רבי נתן בשיטה שנהגה בבבל ובתרבויות המזרח האחרות (כולל ישראל המקראית לפי פשוטם של המקראות). מן התוספתא ניכר שטעמו של רבי נתן ניתן על ידו ממש, שכן שנוי שם, ברכות א א, עמ' 1:

רבי אומר: ארבע משמרות בלילה.

העונה אחת מעשרים וארבעה משעה. העת אחת מעשרים וארבעה בעונה והרגע אחד מעשרים וארבעה בעת.

רבי נתן אומר: שלש משרות היו הלילה, שנאמר [ראש האשמורת התיכונה. אין תיכונה אלא שיש לפניה ואחריה.

וכאילו אומר רבי נתן לרבי: אתה טוען שהלילה מתחלק לארבע משמרות, כנהוג בעולם הרומי בן זמננו, אבל אין הדבר כן: המסורת היהודית מחלקת את הלילה לשלוש משמרות, שנאמר: "ראש האשמורת התיכונה".

דומה שרבי עצמו לא התייחס כלל למקורות שלנו, אלא סבר שהמילה "משמרה" או "אשמורה" משמשת בלשון התנאים על פי השיטה הרומית ולא על פי השיטה היהודית/המזרחית העתיקה. אך ראה להלן, עיוני פירוש לפיסקאות [10-13].

[4-3] מאי טעמא דרבי נתן? דכתיב... ראש האשמורת התיכונה

במקבילה שבתוספתא מביא רבי נתן עצמו את הפסוק "ראש האשמורת התיכונה" כהוכחה לדעתו שהלילה מחולק לשלוש משמרות. המתכונת הנוכחית של הדברים, כשהפסוק מוצג כתשובה סתמית לשאלת התלמוד "מאי טעמא דרבי נתן?", יסודה במלאכת עריכה, שנועדה ליצור איזון בין עמדת רבי, המנומקת בנימוק מקראי על ידי ריש לקיש, לבין עמדת רבי נתן. ראה להלן, עיוני פירוש לפיסקאות [10-13].

[5] תנא

על אף שיש "תנא" שהוא בבחינת הערה אמוראית על משנה, כאן מדובר בהמשך הברייתא שבתוספתא.¹¹ היא נוספה כאן בעקבות שינוי מתכונת דברי רבי נתן, ופירוקם לעמדה עצמה [2] ולטעם שנוסף על העמדה [5]. ראה לעיל, עיוני פירוש לפיסקאות [3-4], ולהלן, עיוני פירוש לפיסקאות [10-13].

[8-6] ורבי, מאי תיכונה? אחת מן התיכונה שבתכונות. ורבי נתן, מי כתיב תיכונה שבתכונות? תיכונה כתיב

בעל הסוגיא שם בפי רבי טענה מוקשית משהו, והיא הסברו של רבי הונא במקבילה בירושלמי (ראה לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה"). הדחייה של הסבר זה מובאת בירושלמי בשם רבי מנא. בעל הסוגיא שלנו מעוניין להטות את הכף לטובת רבי נתן, שהרי ידוע לו שרבי אליעזר

עצמו סבור כרבי נתן (ג ע"א לעיל). ונראה שרבי עצמו לא הכיר את הברייתא של רבי אליעזר או לא התכוון לפרש דווקא את דעתו של רבי אליעזר, אלא את החלוקה למשמרות באופן כללי.¹² לעומת זאת, בסוגיא שבירושלמי, אותו רבי מנא, הדוחה את ההסבר "תיכונה שבת יכונות", מצדיק אחר כך את רבי בדרך אחרת: ראש האשמורה התיכונה היא ראש האשמורה השלישית מתוך ארבע, והראשונה אינה נחשבת משום שאנשים עדיין ערים. מגמת הירושלמי, בניגוד לזו של הבבלי, היא להצדיק את שיטת רבי על פני שיטת רבי נתן ה"בבלי", שהרי שיטת המשמרות הרומית עדיין נהגה בארץ ישראל בתקופת האמוראים.

[10-13] א"ר זריקא א"ר אמי א"ר שמעון בן לקיש: כתוב אחד אומר חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך וכתוב אחד אומר קדמו עיני אשמורות. הא כיצד? ארבע משמרות הוי הלילה... ואמר רבי זריקא אמר רבי אמי אמר ריש לקיש: אין אומרין בפני המת אלא דבריו של מת

על אף שרבי עצמו התבסס על החלוקה הרומית באומרו "ארבע משמרות הוי הלילה", סמוך לאחר ימיו כבר ניתן טעם "מקראי" לגישתו, בעקבות הביסוס המקראי של רבי נתן לגישתו שלו ("ראש האשמורת התיכונה"). טעם זה הגיע לבבל במסגרת קובץ שתי מימרות של רבי זריקא בשם רבי אמי בשם ריש לקיש. היות שמדובר בקובץ של מימרות האמורות לעמוד כל אחת בפני עצמה כיחידה בתוך הקובץ, אין להניח שמימרת ריש לקיש נאמרה במקורה במסגרת דיון בשיטות רבי ורבי נתן בברייתא. ריש לקיש דרש באופן עצמאי את המקראות במזמור קיט, והגיע למסקנה וזה למסקנת רבי על סמך הדיון במקראות; כלומר, המימרא שלו אינה ניסיון לנמק מלכתחילה את גישתו של רבי. ואף על פי כן, סביר להניח שעמדת רבי היתה ידועה לריש לקיש. נראה שבשלב הראשוני לוקטו כאן הברייתא של רבי ורבי נתן, עם הנימוק של רבי נתן וקובץ המימרות של רבי זריקא אמר רבי אמי אמר ריש לקיש, כדלהלן:

[1] תנו רבנן: ארבע משמרות הוי הלילה דברי רבי.

[2] רבי נתן אומר שלש. [4-5] דכתיב: ויבא גרעון ומאה איש אשר אתו בקצה המחנה ראש האשמורת התיכונה. אין תיכונה אלא שיש לפנייה ולאחריה.

[10] אמר רבי זריקא אמר רבי אמי אמר רבי שמעון בן לקיש: כתוב אחד אומר חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך, וכתוב אחד אומר קדמו עיני אשמורות. הא כיצד? ארבע משמרות הוי הלילה.

[13] ואמר רבי זריקא אמר רבי אמי אמר רבי שמעון בן לקיש: אין אומרין בפני המת אלא דבריו של מת.

לאחר שקובצו חומרים אלו, נדרשו לשאלת פירוש רבי למקרא של רבי נתן ופירוש רבי נתן למקרא של רבי. בשלב זה נותק הנימוק של רבי נתן מעל הברייתא העיקרית והוצג עם שאלת הפתיחה "מאי טעמא דרבי נתן", ואילו המשך הברייתא, "אין תיכונה אלא שיש לפנייה ואחריה", שהיתה חלק מנימוקו של רבי נתן עצמו בתוספתא, הוצגה בלשון "תנא", כברייתא עצמאית.

אמר רבי זריקא אמר רבי אמי אמר ריש לקיש... ואמר רבי זריקא אמר
רבי אמי אמר ריש לקיש

בדפוסים, הגירסא בשני המקומות היא "רבי יהושע בן לוי" במקום "רבי שמעון בן לקיש" שבכל
כתבי היד.

אף על פי שאין כאן אלא שתי מימרות, עלינו להניח ששתיהן נמסרו יחד בבבל בתור קובץ
דברים שנאמרו מפי אותה שלשלת אמוראי ארץ ישראל, שהרי האלטרנטיבה אשר לפיה שיבצו
את המימרא השנייה כאן באמצע הסוגיא לאחר התהוותה משום שנמצאה מימרא נוספת של
רבי זריקא בשם רבי אמי בשם ריש לקיש, נראית פחות סבירה. א' וייס, המגדיר קובץ כשלוש
מימרות או יותר, שנמסרו יחד, מכנה את המקרה שלנו ומקרים דומים "שתי מימרות כחטיבה
מקורית לעצמה", אבל למעשה אין הבדל בין זה לבין קובץ מימרות. גם חטיבה זו וגם קובץ של
מימרות נמסרו כחטיבה אחת לפני שיבוצן בסוגיא.¹³

[12-11] ורבי נתן סבר ליה כרבי יהושע... רב אשי אמר: משמרה ופלגא נמי
משמרות קרי להו

התשובה הראשונה: "ורבי נתן סבר ליה כרבי יהושע", היא תשובת סתם התלמוד. רב אשי
הצדיק את דעת רבי נתן ללא התייחסות לסתמא קדומה זו, ונראה שרב אשי אמר משהו כגון:
"ורבי נתן, משמרה ופלגא נמי משמרות קרי להו".

תשובת סתם התלמוד: "ורבי נתן סבר ליה כרבי יהושע", מבוססת ככל הנראה על האגדה הארץ
ישראלית המובאת בסוף הסוגיא בשם לוי או רבי יצחק (ראש פיסקא [39]). דברים דומים מצאנו
בסתמא דירושלמי, ונראה שאף הם מתבססים על דברי לוי או רבי יצחק.

[13] אין אומרין בפני המת אלא דבריו של מת

בהקשר הנוכחי בסוגיא נראה שעלינו לפרש שאין אומרים בנוכחות המת אלא ציטטות מדברי
המת, שהן או דברי תורה או מילי דעלמא, כפי שמתברר מהמשך הדברים [14-15], וזאת משום
לועג לרש. אך העניין קשה: וכי יעלה על הדעת שמי שמתו מוטל לפניו יימנע כליל מדיבור, פרט
לציטוטים מדבריו של המת עצמו? ואם בהספדים מדובר, האם יעלה על הדעת להגביל את
ההספדים ואת הדיבורים לציטטות מדברי המת, בין בדברי תורה ובין במילי דעלמא? לכן נראה
שהפירוש המקורי של המימרא היה: אין אומרין בפני המת אלא דברים הקשורים לקבורה, וזאת
לאו דווקא משום לועג לרש, אלא מפאת חשיבות העיסוק בקבורה, וכדי להימנע מקלות ראש
ומטרדות שיסיחו את הדעת ממצוות הקבורה. "דבריו של מת" פירושו אפוא דברים הקשורים
במת, ולא מילותיו של המת.

[14] אמר רבי אבא: לא אמרן אלא בדברי תורה

כאמור, "דבריו של מת" פירושו "דברים הקשורים במת". אך דברי רבי אבא אינם עולים יפה עם
פירוש זה בצורתם הנוכחית. לכן נראה שרבי אבא בא להוסיף או לחלוק, ואמר "[אין אומרין
בפני המת אלא] דברי תורה". אך כעבור זמן הבינו שדברי רבי אבא הם אוקימתא ופירוש לדברי
רבי זריקא, ולא תוספת ומחלוקת, פירוש שאינו מסתבר, שהרי אז אנחנו חייבים לפרש "דבריו של
מת" במונח "ציטטות מדברי המת", וזה כאמור, קשה.

13 ראה על כך א' וייס, על היצירה הספרותית של האמוראים, עמ' 176-208, ולמקרה שלנו ראה עמ' 184, שם.

[15] ואיכא דאמרי

לפי א' וייס,¹⁴ דברי רבי אבא המקוריים הם רק "לא אמרן אלא בדברי תורה" בתור אוקימתא, דבריו הורחבו לכדי שני פירושים שונים: אוקימתא אשר לפיה מדובר רק בדברי תורה, ואוקימתא אשר לפיה מדובר אפילו בדברי תורה (שלגביהם יש חשש של "לועג לרש", אף אם הדברים הם ציטטות מפי המת), וכל שכן מילי דעלמא שלגביהם אין חשש של "לועג לרש". אך לשיטתנו בדיבור הקודם, במקור הדברים לא היתה כאן אוקימתא כלל, אלא מחלוקת או תוספת. כשהפירוש המקורי נשתכח ופירשו שמדובר באוקימתא, התקשו להבין אם הכוונה היא שמצטטים בפני המת רק דברי תורה של המת (ומשום קלות ראש הגבילו רק לדברי תורה), או מילי דעלמא של המת (שבהם אין חשש של לועג לרש) וגם דברי תורה של המת (שלגביהם אפשר היה לחשוש ללועג לרש, אילולא מדובר היה בדברי תורה של המת עצמו).

[16] קדמתי בנשף ואשועה

אין ספק שלפי פשוטו של מקרא מדובר בקימה לפנות בוקר. אין שום רבותא בעמידה לתפילה עם תחילת הערב, שהרי אין כאן התעוררות מיוחדת, ואדרבה, המקורות תמיד מעריכים את אלה המשכימים ומחשיכים בבית המדרש או בבית הכנסת, דהיינו הקמים מוקדם בבוקר והנשארים ערים לתוך הלילה. וראה להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [25].

[20-19] אמר רבי אחא, הכי קאמר (דוד): מעולם לא עבר עלי חצות לילה בשינה. רבי זירא אמר: עד חצות לילה היה מתנמנם כסוס, מכאן ואילך היה מתגבר כארי

נראה שמימרות רבי אחא ורבי זירא סודרו במקורן מיד לאחר קובץ המימרות של רבי זריקא בשם רבי אמי בשם ריש לקיש כפירושים עצמאיים לפסוק "חצות לילה אקום..." ולא דווקא אליבא דרבי נתן. אפשר שמאחורי דברי רבי אחא ורבי זירא עומדת הסתירה שבין הפסוק "חצות לילה אקום" לבין הפסוק "קדמתי בנשף", אך אפשר שהם פירושים עצמאיים ל"קימה" של דוד בחצות: לפי רבי אחא פירוש הדבר שדוד עדיין היה ער בחצות ולא דווקא שהתעורר בחצות, ולפי רבי זירא פירוש הדבר שדוד התעורר משינה קלה בחצות.

בירושלמי משתמשים בתירוץ מעין זה של רבי אחא כדי לענות על קושיא אחרת: כיצד מסביר רבי נתן את הפסוק "חצות לילה אקום", שהרי דוד קידם בשתי אשמורות, ואם כן הוא קם מעט לפני חצות הלילה! סתם התלמוד הירושלמי מתרץ שכסעוד דוד סעודת מלכים¹⁵ הוא התעורר רק בחצות הלילה, אך כסעוד בעצמו, התעורר שתי אשמורות לפנות בוקר. אבל בין כך ובין כך לא עבר עליו חצות הלילה בשינה.

העובדה שאותו מוטיב מופיע כאן בשם רבי אחא כתשובה לסתירה אחת, ובירושלמי בסתם כתשובה לשאלה אחרת, מחזקת את ההשערה שסוגייתנו היתה במקורה אוסף של פירושים עצמאיים לפסוק "חצות לילה אקום", ללא שקלא וטריא, כפי שהצענו לעיל במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה". אך מה פשר המימרא של רבי אחא בתור מימרא עצמאית? נראה שרבי אחא ורבי זירא התקשו להאמין שדוד ישן עד חצות ונשאר ער מחצות ואילך, שהרי חצות היא שעה מוקדמת לקימה. לכן פירש רבי אחא שדוד נשאר ער עד חצות כדי להודות לה' על משפטיו, ורבי זירא פירש שדוד התפלל מתוך תנומה קלה עד חצות, התגבר לקום בחצות כדי ללמוד תורה, ומן הסתם הלך לישון שינה עמוקה אחר כך.

14 א' וייס, לחקר התלמוד, ניו יורק תשט"ו, עמ' 248, הערה 210. וראה גם יפה עיניים כאן.

15 כנראה בשעת המנחה. ראה לעיל, הדיון בסוגיא ג, "עניי", עיוני הפירוש לפיסקא [2], וציונים בהערה 13 שם.

[21] רב אשי אמר: עד חצות לילה היה עוסק בדברי תורה, מכאן ואילך בשירות ותשבחות

מימרא זו של רב אשי היא ההתייחסות האמיתית הראשונה לקושיא "מאורתא הוה קאי" [16]. רב אשי, שטען לעיל שבין לרבי בין לרבי נתן דוד התעורר בחצות [12], מבהיר כאן שגם לפני חצות לא ישן דוד ממש, אלא עסק בדברי תורה. ונראה שרב אשי מפרש את המילה "אקום" בפסוק "חצות לילה אקום" במונח אקום ממקומי, ועד חצות ישב דוד ועסק בדברי תורה, ולאחר מכן קם ועמד על רגליו ועסק בשירות ותשבחות.

[22] ויכם דוד מהנשף ועד הערב למחרתם

היינו, לפי פשוטו, מן הערב ועד למחרת בערב, כלומר במשך יממה שלמה.

[25] אלא אמר רב אשי: תרי נשפי הוו, נשף ליליא ואתי יממא, נשף יממא ואתי ליליא

הייחוס הוא לרב אשי בכל כתבי היד; בדפוסים, לעומת זאת, "אלא אמר רבא". כפירוש רב אשי כך פירוש רוב הלקסיקוגרפים ופרשני המקרא המודרניים. אמנם המילה "נשף" יכולה להתפרש בכל הפסוקים המובאים בסוגיין לשון "ערב" ולא לשון "בוקר", אך מאיוב ז ד: "אם שכבתי ואמרתי מתי אקום ומדד ערב, ושבעתי נדדים עדי נשף", נראה ברור שהמילה משמשת גם לשון "בוקר", כטענת רב אשי כאן.¹⁶ אך יצוין שבולגטה פירשו גם את איוב ז ד לשון "ערב": "אם שכבתי ואמרתי מתי אקום" כמשמעו, "ומדד ערב" – ומנדוד שנתי, כלומר, מרגע קימתי, [אמרתי מתי] ערב, "ושבעתי נדדים עדי נשף" – נמלאתי אי שקט כל היום עד הערב.

[26-27] ודוד מי הוה ידע פלגא דליליא אימת? השתא משה רבינו לא הוה ידע

לעיל, במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", שיערנו שהאגדה לפסוק "כחצות הלילה אני יוצא בתוך מצרים" הובאה במדרש המקורי שעליו התבסס בעל הסוגיא שלנו, לאחר סיום הדיון בדוד וכינורו, דהיינו לאחר פסקאות [29-31]. קודם דן המדרש בפסוק "חצות לילה אקום" שנאמר לגבי דוד, ורק לאחר מכן, בגין הקשר האסוציאטיבי, הביא את הפסוק "כחצות הלילה" הנאמר לגבי משה. אבל עורך הסוגיא ארג את העניינים של משה ודוד יחד, הנגיד בין הידע המוחלט של דוד ("חצות לילה") לבין הספק של משה ("כחצות הלילה"), ופירש מחדש את הדרשות בעניין משה דוד כהתייחסויות להנגדה זו. הוא האחראי אפוא להקדמה המנגידה בין משה לדוד.

[27] ואתא איהו ואמר כחצות

האגדה המנגידה בין הידע המוחלט של הקב"ה לבין הספק של משה, יסודה במכילתא דפסחא יג:

16 וראה פירושו של טורסיני לאיוב ג ט ואיוב ז ד; ובמילונים כגון BDB, ערך "נשף"; וראה ש"י פרידמן, "לשון המועדים א': אור לארבעה עשר", מחקרים בתלמוד ובמדרש: ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ (עורכים משה בראשר ואחרים), ירושלים תשס"ה, עמ' 519-475.

ויהי בחצי הלילה למדה נאמר? לפי שנאמר ויאמר משה כה אמר ה' כחצות הלילה אני יוצא, וגומר (שמות יא ד). שאי אפשר לבשר ודם לעמוד על חציו של הלילה, אבל כאן יוצרו חלקו. רבי יהודה בן בתירה אומר: היודע שעותיו ועונותיו, הוא חלקו.

[29] כנור היה תלוי

ראה המקבילה בירושלמי בשם רבי לוי המובאת לעיל, במדור "מבנה הסוגיא ומהלכה". ל' גינצבורג¹⁷ מציין לשתי מקבילות מספרות העמים: המיתוס היווני בעניין הנבל של איולוס ומיתוס הודי מן ה-Panchantantram. אך מקבילות אלה אין בהן ממש. בעניין המיתוס היווני מפנה גינצבורג לספרו של ליאופולד לעוו, Lebensalter. ואלו דברי גינצבורג:

Comp. Loew, Lebensalter, 315-316, who fully discusses this legend and its relation to the Aeol's harp of the Greeks.

שיחזור קטע מפסיפס בית הכנסת בעזה ובו מתואר דוד המנגן בכינור

לעוו שם אכן דן באגדת כינור דוד, ומכנה את הכינור של דוד Aeolsharfe, אבל אינו מתייחס לאגדה מקבילה אצל היוונים, משום שאין אגדה כזו. הנבל האיולי הוא נבל המופעל על ידי הרוח. הוא הומצא בימי הביניים¹⁸ וכונה על שמו של אל הרוח היווני Aeolus, אך אין מיתוס יווני הקושר אל זה עם נבל או כינור. לפי המיתוס היווני המציא האל הרמס את הנבל בהיותו תינוק. הוא קשר גידים לשריון של צב והקשיב לרוח העוברת במיתרים ומשמיעה קולות, ואז המציא גם את המפרט והחל לנגן נגינה של ממש.

המיתוס ההודי המובא על ידי גינצבורג עוסק בזאב יערות ששמע תוף מתופף מרחוק, ניגש, וראה ענפים שנוקשים על עור המתוח על גבי תוף, וכך נוצר הקול. ודאי שאין להקביל סיפור זה עם הסיפור שלנו.

17 L. Ginzberg, Legends of the Jews, כרך 1, עמ' 262, הערה 83.

18 וראה לעניין זה ש' אלבק (לעיל הערה 8), על אתר, ד"ה כנור. אלבק סבור שהאגדה שלנו מוכיחה שחכמינו הכירו את הנבל המופעל על ידי הרוח שמונה מאות שנים לפני "המצאתו" באירופה בימי הביניים. אך ברור מן ההקשר שמדובר בנס, ולא העלו החכמים על דעתם אפשרות ליצור כלי כזה.

א"א הלוי¹⁹ מביא קטע מסיפור של הסופר היווני לוקיאנוס, אשר לפיו המשיך נבלו של אורפיאוס לנגן לאחר מותו, כשהרוח נשבה בו. אך גם סיפור זה, דבר אין לו עם הסיפור שלנו; לפי המשך הסיפור מישוהו קנה את נבל הפלא הזה והוא הפסיק לנגן, מה שהוכיח שרוחו של אורפיאוס היא שנשבה במיתרי הנבל, ולא רוחות האוויר.

כיון שעלה עמוד השחר נכנסו חכמי ישראל אצלו

החיבור בין החלק הראשון של אגדה זו לבין חלקה השני נראה מלאכותי. כאן החלק השני אינו רלוונטי, ואילו במקבילה בסנהדרין טז ע"א-ע"ב נצרכו דווקא לחלקה השני של המימרא, בעניין השאלה באורים ובתומים, והחלק הראשון אינו מעניין אותם כלל. זאת ועוד: על כל חלק מקשה אמורא בבלי "מאי קרא": רב יוסף על החלק השני ורב יצחק בר אדא או רב יצחק בריה דרב אידי על החלק הראשון, ודווקא שאלת רב יוסף קודמת לשאלת רב יצחק בריה דרב אדא או רב אידי! נראה שמדובר בשתי מימרות שונות אשר העורכים חיברו ביניהן באופן מלאכותי בעזרת המילים "כיון שעלה עמוד השחר". במקורם של דברים הביאו כאן רק את המימרא הראשונה בעניין כינור דוד: "כנור היה תלוי... עד שעלה עמוד השחר", עם קושית רב יצחק בר אדא/אידי [31]. בסנהדרין, לעומת זאת, הביאו רק את המימרא השנייה (בנוסח "נכנסו חכמי ישראל אצל דוד" או כדומה) עם הערת רב יוסף [30]. לאחר מכן ייבאו בעלי הסוגיא בברכות את המשך סדר יומו של דוד עם דברי רב יוסף לתוך הסוגיא שלנו, בין הסיפור על הכינור לבין הערת רב יצחק בר אדא/אידי, מבלי לשנות את סדר המימרות של רב יוסף ורב יצחק בר אדא/אידי. בשלב האחרון ייבאו בעלי הסוגיא בסנהדרין את הסוגיא המורחבת מברכות, כמות שהיא.

בפסיקתא דרב כהנא ובפסיקתא רבתי (ובלשון דומה במקבילה בירושלמי ברכות א א, ב ע"ד, המבוססת על הפסיקתא. ראה לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה"), מצאנו את מוטיב הכינור בלשון זה:

חצות לילה אקום להודות לך על משפטי צדקך (תהלים קיט סב). ר' פנחס בשם ר' אלעזר בר' מנחם: מה היה דוד עושה? נוטל נבל וכנור ונותנם מראשותיו ועומד בחצי הלילה ומנגן בהם, והיו חכמי ישראל שומעין את קולו ואומ' מה אם דוד המלך הוא עוסק בתורה, אנו על אחת כמה וכמה, ונמצאו כל ישראל עוסקין בתורה. אמ' ר' לוי: הלון היתה על גבי מטתו של דוד פתוחה לצפון, והיה הכנור תלוי כנגדה, והיתה רוח צפונית יוצאה בחצי הלילה ומנשבת בו והיה הכנור מנגן מאליו. הדא הוא דכתיב: והיה כנגן המנגן (מלכים ב ג טז), כמנגן במנגן לא נאמ', אלא כנגן המנגן, הכנור היה מנגן מאליו. והיו כל ישראל שומעין קולו ואומ', מה אם דוד המלך כן, אנו על אחת כמה וכמה, נמצאו כל ישראל עוסקין בתורה.

רבי פנחס בשם רבי אלעזר ברבי מנחם מזכיר לראשונה את עניין הניגון בכינור בחצי הלילה, אבל אצלו אין העניין נסי כלל: דוד קם בחצות והתחיל לנגן, ו"חבירי תורה" שמעו והחלו ללמוד תורה. רק לאחר מכן מובא מוטיב "כינור הקסם" בשם רבי לוי. נראה שהחיבור בין מוטיב כינור דוד לבין "חבירי תורה", הנתלים בדוגמתו של דוד המלך, הוא אחד הגורמים שהביאו את עורך הסוגיא שלנו לחבר בין מוטיב כינור דוד לבין כניסת חכמי ישראל אצל דוד להתייעצות, שהיתה במקורה סיפור נפרד.

אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו

ש' ליברמן שיער שפתגם זה מתורגם מן הארמית המתחרזת: "לית קומצא מרויא לאריא ולית גומצא מתמליא מחליא". לפי השערה זו משמשת כאן "קומצא" הארמית במובן חגב, כלומר:

"אין החגב משביע את הארי"²⁰.

[36-32] רבי זירא אמר: משה לעולם הוה ידע ודוד נמי הוה ידע... משה קסבר שמא יטעו אצטגניני פרעה ויאמרו משה בדאי הוא

נראה שמימרת רבי זירא המקורית התייחסה ישירות לפסוק "כחצות הלילה", וכללה רק את פיסקא [36]: "משה סבר שמא יטעו אצטגניני פרעה ויאמרו משה בדאי הוא"²¹. כשם שעמדת התלמוד לעיל, אשר לפיה לא ידע משה לכוון את שעת חצות במדויק, מבוססת על מדרש תנאים (ראה עיוני הפירוש לפיסקא [27]), אף עמדת רבי זירא מבוססת על מדרש תנאים, מכילתא דרשב"י לשמות יב כט:

ויהי בחצי הלילה, משה אמ' להן ליש' ועברתי בארץ מצ' בלילה הזה, ולא קבע להן זמן, שלא יהו יושבין ומהרהרין הרהורין רעים ואומרים כבר הגיעה שעה ולא נגאלנו. אבל כשאמ' לו משה לפרעה, מה הוא אומ'? כה אמר ה' כחצות הלילה, וגו'. אמ' לו: הדבר שקול לכשיחצה הלילה, אם כחוט השערה ולמעלה אם כחוט השערה ולמטה...

אלא ששם, במקום איצטגניני פרעה העלולים לטעות בכיוון השעה, מדובר בבני ישראל העלולים לטעות. ואפשר שרבי זירא שינה בכוונה, מפאת כבודם של ישראל.

המילים הארמיות "משה לעולם הוה ידע ודוד נמי הוה ידע, וכיון דדוד הוה ידע כנור למה ליה? לאתעורי משנתיה. וכיון דמשה הוה ידע למה ליה למימר כחצות?" נוספו למימרת רבי זירא המקורית על ידי העורך, כדי להתאימה להקשר הנוכחי: הניגוד שבין ידיעתו של דוד לאי ידיעתו של משה.

[38] רב אשי אמר: בפלגא אורתא דתליסר נגהי ארבסר הוה קאי. והכי קאמר משה לישראל: אמר הקדוש ברוך הוא, למחר כחצות הלילה כי האידנא, אני יוצא בתוך מצרים

אף דעתו של רב אשי בעניין "כחצות הלילה" נאמרה במקורה ישירות כפירוש לאותו פסוק, ואף הוא מתבסס על דברי תנאים כמו סתם התלמוד לעיל [27] ורבי זירא [36]. דעתו של רב אשי משתקפת בתרגום המיוחס ליונתן לשמות יא ד: "ואמר משה לפרעה, כדנא אמר ה': ליליא חורן כשעתא דא, אנא מתגלי בגו מצראי".

[39] ישנים עד שלש שעות

בעל האגדה כאן מתבסס על משנה ברכות א ב.

ידי מלוכלכות בדם ובשפיר ובשליא כדי לטהר אשה לבעלה

צירוף זה מוזר: הרי גם פוסק הלכה הבודק כתמים וכיוצא בהם אינו ממש מתלכלך בכגון אלו. ושוא ואולי אפשר להציע שבמקור נאמר "ידי מלוכלכות בדם", כעניין שנאמר בדברי הימים א

20 מובא על ידי ר' רוזנטל, "על הרכו של מהר"ש ליברמן", קתדרא כח (תשמ"ג), עמ' 15. לדין מקיף בחלקו השני של הפתגם, "זאין הבור מתמלא מחוליתו", ראה י' אליצור, "חוליית הבור – לשון ומציאות חיים", לשוננו נה (תשנ"א), עמ' 55-73.

21 וזאת בניגוד לטענת אלבק, מבווא התלמודים, עמ' 589, אשר לפיה רבי זירא מתייחס לסתמא הקדומה.

כב ח: "ויהי עלי דבר ה' לאמר, דם לרב שפכת ומלחמות גדלות עשית לא תבנה בית לשמי כי דמים רבים שפכת ארצה לפני". דוד מתפאר כאן בכך שהוא עצמו יצא למלחמה לפני העם, ולא התעצל כמו מלכים אחרים. אבל עורך מאוחר הוסיף "ובשפיר ובשליא כדי לטהר אשה לבעלה" (בין היתר על פי ההמשך "יפה טהרתי יפה טמאתי"), משום שהפטוק בדברי הימים א נתפס כביקורת על דוד ולא כחסידות, ובהמשך למגמה הכללית לעצב מחדש את דמותו של דוד המלך כפוסק הלכה, כדרכם של חז"ל בכמה מקומות.

נמלך במפיבשת רבי

המסורת אשר לפיה מפיבשת היה רבו של דוד מופיעה רק כאן, ונראה שהיא מבוססת על הברייתא המובאת מיד בסמוך [41], אשר בה דורשים את השם "מפיבשת" במובן "מבייש פי דוד בהלכה".

[41] לא מפיבשת שמו אלא איש בשת שמו

כך בכל כתבי היד והדפוסים, אך כידוע איש בשת ומפיבשת הם שני אנשים שונים. ודומה שמדובר בשיבוש על ידי מסרנים או סופרים ומגיהים שלא הכירו כלל את סיפורי המקרא. אבל על בעל הדרשה עצמו קשה לומר כן, ולכן יש לגרוס כגירסת מקצת הראשונים, "מריבעל", שהרי שמו האמיתי של מפיבשת אכן היה מרי בעל (ראה דברי הימים א ט מ). ראה יפה עיניים כאן, וציונים שם. וראה מסורת הש"ס כאן, ותוספות ליבמות עט ע"א, ד"ה ארמוני.

לפיכך זכה דוד ויצא ממנו כלאב

נראה שזוהי הערת העורך, שחיבר בין שני מדרשי השם. ראה להלן, סוף עיוני הפירוש לפיסקא [42].

[42] לא כלאב שמו אלא דניאל שמו

כפי שעולה מדברי הימים א ג א, שם נאמר ששמו של בן אביגיל היה דניאל ולא כלאב, כפי שנמסר שמו בשמואל ב ג ג.

ולמה נקרא שמו כלאב? שהיה מכלים פני מפיבשת בהלכה. ועליו אמר שלמה בחכמתו: בני, אם חכם לבך ישמח לבי גם אני, ואומר: חכם בני ושמח לבי ואשיבה חרפי דבר

דרשת השם "כלאב" אינה מובנת כל צורכה: הרי רק האותיות "כל" משותפת לשם "כלאב" ולביטוי "מכלים פני מפיבשת בהלכה". ושמא במקורו היה הביטוי: "מכלים פני אביו בהלכה" או כדומה, כפי שמסתבר גם מן הפסוקים במשלי (כג טו, כז יא), העוסקים בנחת הרוח של האב מבנו החכם. אך בעל הסוגיא ניסה ליצור רצף בין שתי המימרות, ולא הסתפק בכך ששניים ביישו את דוד בהלכה. הוא הוסיף אפוא את המילים "לפיכך זכה דוד ויצא ממנו כלאב" לסוף הברייתא,

ובדרשה של רבי יוחנן על השם "כלאב" יצר "מידה כנגד מידה", והפך את כלאב למבייש פני מפיבשת בהלכה.²² אפשר שהמסורת על חוכמתו של כלאב מבוססת על כך שאמו אביגיל היתה "טובת שכל" (שמואל א כה ג) ועל כך ששמו האחר היה דניאל, שם המתקשר עם חכמה ביחזקאל יד יד, כח ג, וכמובן בספר דניאל עצמו.

[43] לולא

מכיוון שחסר המשך המשפט: "לולא האמנתי לראות בטוב ה' בארץ חיים [כי אז...]", נראה שבעל הדרשה מציע לפרש "לולא" במובן "לוא" ("הלואי והאמנתי לראות בטוב ה' בארץ חיים"), או "לא" ("לא האמנתי"), והניקוד על המילה היא מחיקה מספק; כלומר: או "האמנתי לראות בטוב ה' " או "לא/הלואי האמנתי". דוד מפקפק בכך שהוא אדם מאמין שיזכה לחיי עולם, והדרשן מבין שמדובר בפקפק "שמה יגרום החטא". נראה שמשתקפת כאן אמביוולנטיות בנוגע לחטאיו של דוד, המפורשים במקרא, אך זוכים לצידוקים במקומות אחרים בבבלי (שבת נו ע"א; כתובות ט ע"ב; קידושין מג ע"א).

[46-45] שמא יגרום החטא... שמא יגרום החטא

בנוגע ליעקב, דרשה זו אינה אלא פשוטו של מקרא, שהרי נאמר "קטנתי מכל החסדים ומכל האמת אשר עשית את עבדך" (בראשית לב יא), דהיינו, יעקב מפקפק אם זכויותיו מצדיקות את קיום ההבטחה שהבטיח הקב"ה. אך בברייתא שב-^[46], הלשון "ראויים היו ישראל... אלא שגרום החטא" מגומגם במקצת: אם ראויים היו, כיצד ניתן לומר שגרום החטא? הכוונה היא שבימי יציאת מצרים ראויים היו בני ישראל לזכות בשני נסים, נס קריעת ים סוף והנס לעתיד לבוא בימי עזרא, אלא שעד ימי עזרא גרם החטא וניכה מזכות אבות זו.

22 לפירושים אחרים ראה רש"י על אתר, שפירש "אב" במובן "רב", וש' אלבק (לעיל, הערה 8), המקבל את ההנחה שבידי חז"ל היתה מסורת אשר לפיה נקרא מפיבשת איש בשת, ומפרש "אב" ראשי תיבות "איש בשת".